

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

«СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ» І «ПОЛІТИЧНИЙ ІНТЕРЕС»: ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ І ПРАКТИКА КРАЇН СВІТУ

НАУКОВО-АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Київ
2019

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**«СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ» І «ПОЛІТИЧНИЙ ІНТЕРЕС»:
ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ І ПРАКТИКА КРАЇН СВІТУ**

НАУКОВО-АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Київ 2019

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол №10 від 26 грудня 2019 р.)

Рецензенти:

Мартинів А.Ю. – доктор історичних наук, професор,

Бабкіна О.В. – доктор політичних наук, професор.

Авторський колектив:

Кудряченко А.І., член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. (керівник авторського колективу)

Солошенко В.В., к.і.н., доц.

Деменко О.Ф., к.політ.н., доц. (відповідальний редактор)

Кириченко О.В., к.і.н.

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с.

Шморгун О.О., к.філос.н., доц.

Ткаченко В.М., член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф.

Зернецька О.В., д.політ.н., проф.

Швед В.О., к.і.н., доц.

Метельова Т.О., к.філос.н., доц.

Мхитарян Н.І., к.політ.н., с.н.с.

Фоцан Я.І., к.і.н.

Васильців О.О., м.н.с.

«Суспільний ідеал» і «політичний інтерес»: теоретичне осмислення і практика країн світу / А.І.Кудряченко (кер. авт. колективу), В.В.Солошенко, О.Ф.Деменко, О.В. Кириченко, В.М. Розумюк, О.О. Шморгун [та ін.], Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України, 2019. 77 с.

ISBN 978-966-02-9240-6

В аналітичній доповіді досліджено теоретичну рефлексію проблематики співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів. Проаналізовано зміст, причини появи та еволюцію концепції «національного інтересу», можливості і доцільність її наукового використання та адаптації для потреб України. Досліджено ідеали західної демократії та правової держави як концептуальної основи формування національних політичних інтересів. Визначено місце ідеології в структурі національної ідеї. Зроблено висновок, що для побудови оптимального алгоритму розвитку Української держави надто важливо враховувати аналіз та ціннісні конотації ключових історичних подій у житті країн світу. Обґрунтовано практичні рекомендації щодо форм, напрямів та способів використання світового досвіду національної консолідації та політичної модернізації для розбудови сучасної України.

За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	4
 РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні засади дослідження суспільних ідеалів та політичних інтересів	
1.1. Теоретична рефлексія проблематики співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів	7
1.2. Ідеали західної демократії і правової держави як концептуальна основа формування національних політичних інтересів.....	13
1.3. Ідеологія, міф і політична утопія в структурі національної ідеї: проблема оптимізації політичного дискурсу.....	19
 РОЗДІЛ II. Світовий досвід національної консолідації та політичної модернізації (друга половина XX – початок XXI століття)	
2.1. Переосмислення місця і ролі Великої Британії: від світової імперії до національної держави.....	24
2.2. Подолання об'єднаною Німеччиною нацистського і комуністичного тоталітарного спадку.....	28
2.3. Відновлення величі: політика національної консолідації Франції після Другої світової війни.....	37
2.4. Великий китайський шлях реформ: стратегія Ден Сяопіна та результати її реалізації.....	43
2.5. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України.....	50
2.6. Посткомуністична трансформація Латвійської республіки: уроки для України.....	57
2.7. Проблеми демократизації суспільства та розбудови правової держави в Грузії.....	63
 ВИСНОВКИ.....	 70
РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	75
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	77

ВСТУП

Актуальність теми «Суспільний ідеал» і «політичний інтерес»: теоретичне осмислення і практика країн світу» обумовлена, насамперед, необхідністю більш глибокого вивчення всього спектру індивідуальних та колективних мотивацій у сучасних політичних процесах, спрямованих на модернізацію соціально-економічної, політичної та культурно-світоглядної сфер суспільного життя та подолання кризових явищ як на рівні окремих національних держав, так і цілих геополітичних регіонів, що сформувались на тлі процесів сучасного глобалізму.

Запропоновані у даному дослідженні теоретико-методологічні підходи дозволили на основі політологічного та конкретно-історичного фактологічного аналізу еволюції форм сучасної демократії та моделей правової держави висунути низку гіпотез щодо особливостей нових феноменів, що виникли у соціально-політичному житті країн світу за останні десятиліття. Як показано у дослідженні, всі ці дискусійні та непророблені на концептуальному рівні проблеми, так чи інакше, пов'язані з розкриттям складного та неоднозначного (подекуди навіть вельми конфліктного) співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів у політичних системах модерних суспільств.

Звідси посилена увага колективу дослідників до ґрунтовного дослідження механізму формування та функціонування політичних інститутів та процедур на основі фундаментальних ідеалів західної демократії (таких як свобода, національна і соціальна рівність та солідарність, універсальність природного права на життя і безпеку тощо). Водночас, забезпечення ефективності механізму поділу влад та ротації політичних еліт, заснованих на праві обирати і бути обраним на державні посади різного рівня, можливе лише на основі забезпечення та недопущення викривлення національних політичних інтересів. Умови і чинники, що дозволяють забезпечити виконання цих умов, також були предметом вивчення цієї теми.

Подібний підхід дозволив розкрити положення про те, що основою діалектичної єдності ідеалів та інтересів у політичній, соціальній і економічній сферах суспільного життя є класична нація – держава. Отже, сам ідеал західної демократії та значною мірою національної ідеї, пов'язаний не тільки з класичними ідеологічними брендами, а й міфами, соціально-утопічними поглядами, етнічними традиціями тощо. Причому, було переконливо доведено, що розрив між ідеалами і інтересами породжує реакційні тоталітарний міфи та антиутопії, гранично деформує політичні ідеали та інтереси, сприяючи появі різноманітних форм державного тоталітаризму та етнофундаменталізму.

Предметом аналізу також стали нові позитивні тенденції демократизації політичних процесів, обумовлені об'єктивним характером процесу глобалізації, безпосереднім наслідком якого стало встановлення

пріоритету міжнародного права над національним. Були враховані і проблемні моменти, пов'язані із кризовими явищами у царині західної демократії, спричинені частковою, а то й повною втратою політичних ідеалів, завдяки яким розвинені країни демонстрували успішні перетворення протягом всього XX ст. Безпосереднім наслідком цього стали непоодинокі випадки падіння довіри до правлячих еліт та домінування формально-процедурної демократії над реальною, що збільшує небезпеку маніпулятивного впливу на виборчий процес за допомогою сучасних електронних ЗМІ та зростання корупційної складової у взаємозв'язках бізнесу та політики навіть у розвинених країнах (вже не кажучи про держави так званого перехідного типу). Тому зовсім не дивно, що в тому ж Європейському Союзі останніми роками спостерігається різке зростання право- та ліворадикальних популістських політичних рухів і партій, які прагнуть змінити неоліберальне уявлення політичних ідеалів та інтересів.

Обґрунтовано тезу, що посилення ефективності контролю за демократичним характером політичного життя, особливо у виборчий період, забезпечується як за допомогою спеціальних органів, що знаходяться при міжнародних організаціях (таких як Комітет з прав людини ООН, Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) та ін.), так і через діяльність численних міжнародних неурядових організацій громадянського суспільства. Така ситуація потребує нових підходів, пов'язаних з більшим врахуванням політичних інтересів безпосереднього впливу громадян на дії влади (в тому числі за допомогою засобів електронної демократії).

Що стосується вивчення світового досвіду національної та соціальної консолідації громадян на основі гасел, відозв, закликів, політичних програм, заснованих на демократичних ідеалах та інтересах, то авторський колектив прагнув у своєму аналізі на прикладі модерної історії окремих держав дати типологію трьох типів формування та функціонування політичних устроїв, кожен з яких має свою неповторну специфіку і, водночас, універсальні виміри, вкрай актуальні для різних аспектів українського державотворення. Саме тому особливості форм демократичного правління під кутом зору вивчення видозмін у мотивації індивідуальної і масової свідомості у сучасному державотворенні розглядались як на прикладі розвинених країн – родоначальниць якісної зміни моделі суспільного ладу і переходу не просто до постіндустріального, а до інформаційного суспільства, що відповідає вимогам «Революції 4.0» (або так званому п'ятому і навіть шостому технологічному укладам), так і країн, економіка яких знаходиться в розвиненому індустріальному циклі, а також пострадянських «країн наздоганяючого розвитку».

У першому випадку йдеться про Велику Британію, Німеччину, Францію. У другому – про потужну в економічному та військово-політичному відношенні далекосхідну державу – Китайську Народну Республіку, а також – Туреччину, яка останнім часом балансує між

європейським та російсько-імперським вибором, знаходячись в пошуку стратегії свого подальшого політичного та економічного розвитку (в обох цих державах із традиційно вираженим авторитарним компонентом в структурі як суспільних ідеалів, так і політичних інтересів, сьогодні відбуваються далеко неоднозначні процеси, які, по-суті, підривають попередні демократичні завоювання).

Об'єктом безпосереднього дослідження серед пострадянських країн були визначені Латвія та Грузія, яким вдалося здійснити успішні політичні та економічні реформи, багато в чому реалізувавши ідеали західної демократії та врахувавши політичні інтереси широких верств населення.

Важливо зазначити, що як дослідження теоретичних питань створення оптимальної моделі політичного устрою, так і конкретний історичний аналіз демократизації окремих країн проводилися у контексті пошуку корисності цього досвіду та оптимальних механізмів модернізації і демократизації політичного життя задля успішного подолання системної кризи в Українській державі.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ІДЕАЛІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

1.1. Теоретична рефлексія проблематики співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів

Теоретична рефлексія спонукальних мотивів політичної діяльності надзвичайно різноманітна. У залежності від історичного періоду, приналежності до певного наукового напрямку та особливостей світоглядно-ціннісної орієнтації різні дослідники давали діаметрально протилежні відповіді на два ключові питання: якою є рушійна мотивація політичної активності та якою має бути найбільш досконалий суспільний устрій?

Історико-філософська думка античного періоду була позначена доволі реалістичним відношенням до політичних проблем та розглядала міркування престижу (честь, слава), страх перед загрозою та пошук вигоди в якості основних причин усіх внутрішньо і зовнішньополітичних кроків. Так, у релігійній міфології, героїчному епосі «Іліади» та «Одіссеї», історичних роботах Геродота, Фукідіда, Ксенофонта, Тацита, Саллюстія Кріспа, Плутарха, Транквілла, філософських працях Аристотеля, Платона і Цицерона індивідуальний чи колективний «інтерес» постає в якості головного мотиву політичної дії. Причому, хоча чимало грецьких та римських авторів критикували корисливий розрахунок, егоїзм та волюнтаризм правлячої верхівки чи «народу», їх звичку дбати лише про власні інтереси на шкоду решті суспільства, посилаючись при цьому на «справедливість» та «законність», питання про моральну легітимність «інтересу» спільноти, як правило, не виникало, особливо якщо автор ототожнював себе з нею.

Теоретична рефлексія цієї проблематики у середні віки носила яскраво виражений етичний характер, адже суспільно-політична думка того періоду формувалась під потужним впливом церкви, а християнські догми значною мірою визначали мислення і свідомість тієї доби. У цілому середньовічні мислителі репрезентували ідеалістичний світогляд, виводячи справи людини з її віри, при цьому постійно наголошуючи на універсальному характері християнських норм і цінностей, що є загальнообов'язковими для кожної держави і суспільства. Відповідно, політика поставала для них реалізацією морально-етичних релігійних ідеалів, а етичне вдосконалення людини та її наближення до Бога розглядалися як ключ до вирішення усіх суспільних проблем.

Разом з поступовою секуляризацією соціуму та десакралізацією влади в Новий час відбувається переоцінка релігійних цінностей, і теоретичний вимір політики значною мірою звільняється від моралізаторського резонерства. Починаючи з XVI ст. домінуючою стає інтерпретація політики як своєрідної технології досягнення успіху в процесі боротьби за владу, а не мирської практики впровадження етично-релігійних принципів християнства. Відбувається «реабілітація» мирських мотивів політичної діяльності, тож

стверджуючи силу як основу права в своїх роботах Макіавеллі, Гоббс, Спіноза, Боден, Ришельє із «найвищим благом» ототожнювали вже інтереси держави-суверена (втіленої в особі монарха), а не морально-етичні норми християнства. Обстоюючи право «суверена» (монарха, держави) самостійно визначати власну зовнішню і внутрішню політику, вони стверджували його незалежність від інших суспільних акторів, монополію на легітимне використання сили й необхідність концентрації всієї повноти влади в одних руках.

Інтереси провідних соціальних груп вимагали сильної та ефективної державної влади, здатної запобігти внутрішнім заворушенням і захистити суспільство від зовнішніх загроз, тож на зламі XV-XVI ст. абсолютна монархія почала перетворюватись на домінуючий тип управління. Від цього часу і аж до періоду буржуазних революцій король став чи не єдиним представником національних інтересів та уособленням держави. Легендарні слова Людовіка XIV «держава – це я» були не лише відображенням його світогляду, але й цілком адекватно відбивали суспільну свідомість тієї доби.

Якщо переважна більшість апологетів абсолютизму XVI – XVIII ст. наділяла суверенітетом державу в особі монарха, ототожнюючи їх, то ідеологи Просвітництва (Руссо, Вольтер, Маблі) та діячі Великої французької буржуазної революції (Сійєс, Марат, Робесп'єр) звинуватили сам політичний інститут королівської влади в егоїзмі та волюнтаризмі. Стверджуючи, що монархи переслідують лише свої корисливі династичні інтереси, намагаючись збільшити територіальні володіння, здобути собі славу та зміцнити всередині країни найжорстокіший деспотизм, ігноруючи нагальні потреби широких верств населення, вони дійшли безапеляційного висновку: «Бог створив світ, а королі пограбували його». Буржуазним публіцистам видавалося недопустимим розглядати міжнародні відносини як взаємини між монархами, тож ідеям станового суспільства і божественної природи королівської влади вони протиставили ідеї нації та національного суверенітету – права «нації» на свободу вибору соціального ладу та політичного режиму, територіальну цілісність національної держави, незалежний курс зовнішньої політики. Відповідно, ідеологами Просвітництва вже не монарх, а нація проголошувалася сувереном – джерелом усієї влади і найвищою позаісторичною суспільною одиницею.

В суто практичному сенсі ця теоретична дискусія набула форми протиставлення «династичним інтересам» аристократії «національного інтересу» всього суспільства. Концепція «національного інтересу» полягала у припущенні, що існує певне узагальнення інтересів і потреб усіх громадян національного суспільства, яке може бути реалізоване у відповідному зовнішньо- і внутрішньополітичному курсі. Оскільки «національний інтерес» відбивав інтереси усієї спільноти, для державних діячів він мав стати найвищою метою і цінністю, перед якою відступали всі інші міркування. Якщо ж відсторонитись від філософських метафізичних абстракцій, то конкретний політичний зміст цієї теоретичної доктрини полягав у

протиставленні інтересів вузького кола дворянства інтересам верхівки буржуазії, яка під час боротьби за політичну владу прирівняла й ототожнила власні потреби з інтересами всієї нації, намагаючись здобути якнайширшу підтримку в політичній боротьбі з абсолютизмом.

Протягом XIX-XX ст. разом із поширенням ідей націоналізму і національного суверенітету термін «національний інтерес» став загальноживаним і постійно використовувався урядами різних країн в усьому світі для пояснення своїх дій на міжнародній арені. Цілком природно, що як і будь-який привабливий штамп, концепт національного інтересу дуже швидко перетворився на стандартне виправдання агресивної та експансіоністської зовнішньої політики великих держав на міжнародній арені.

У суто науковому розумінні проблема співвідношення суспільного ідеалу та політичного інтересу вперше була поставлена К. Марксом і в подальшому дістала глибоку послідовну розробку головним чином в роботах теоретиків-соціалістів. Аналізуючи в дусі економічного детермінізму всю сукупність суспільних відносин, К. Маркс спробував дати матеріалістичне пояснення духовного моменту діяльності людини, вказавши на пряму залежність світосприйняття і світогляду як окремого індивіда, так і цілого класу від їх місця в соціальній ієрархії та характеру економічних відносин. Стверджуючи, що «не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість», він наголошував, що «спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі», причому вирішальну роль при формуванні суспільної свідомості відіграють саме виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва.

На думку К. Маркса, будь-яка велика соціальна група (клас) і, відповідно, кожна людина – представник певного класу, бачить і досягає дійсність через призму власного становища у спотворюючому світлі своїх специфічних цілей та егоїстичних інтересів. Відкидаючи саму можливість автономного існування свідомості (колективної та індивідуальної), наголошуючи на соціально-економічних детермінантах світогляду, К. Маркс на численних прикладах намагався довести, що в ході історичного становлення кожного класу неминуче відбувається процес формування його ідеології – «хибної свідомості», яка включає в себе притаманні лише цьому класу стиль мислення і спосіб теоретизування, певне світобачення, світовідчуття і світовідношення, емоційно забарвлені ідеї, цінності та стереотипи. Упередженість ідеологічного світогляду, за К. Марксом, обумовлюється не випадковими помилками, людською ірраціональністю чи забобонами. На його думку, ідеологія неминуче формується як «хибна свідомість» тоді, коли сама дійсність існує в спотвореному вигляді, тож основне джерело неадекватності знаходиться не в сфері самої свідомості, а лежить поза нею – в суспільно-політичній та соціально-економічній дійсності. Таким чином, в марксистській інтерпретації ідеологія відображає

дійсні суперечності історичного процесу, але в тих їх проявах, коли суспільні реалії перевертаються з ніг на голову, адже ключовим завданням надбудови є захист і легітимація того базису, який її породив. Оскільки справжній зміст ґрунтованого на тій чи іншій формі приватної власності базису будь-якої антагоністичної суспільно-економічної формації складають подібні за своєю суттю ворожі людській натурі відносини експлуатації і панування одних класів над іншими, зацікавлені в консервації status quo домінуючі маєтні класи намагаються формувати і закріплювати однотипні ідеологічні конструкції надбудови (різноманітні концепції релігії, моралі, права, філософії, історії, політекономії і т.д.), які, приховуючи справжню сутність існуючої економічної системи, соціальної ієрархії та політичного режиму, водночас їх виправдовують і освячують. Відповідно, класовий характер ідеологічних конструкцій обумовлює їх суб'єктивність, пристрасність і заангажованість, коли на свідомому і несвідомому рівні відбувається фільтрація і вибіркове «виключення» тих фактів дійсності, осмислення яких могло б суперечити соціальним установкам і загрожувати класовим інтересам. При цьому, будь-яка ідеологія намагається видати свою спотворену і викривлену картину світу за єдино вірну чи, навіть, єдино можливу реальність.

Розглядаючи егоїстичні класові інтереси як основу і першоджерело ідеології, К. Маркс обґрунтовано доводив, що «ідея» незмінно осоромлювалася, як тільки вона відокремлювалася від «інтересу». На його думку «будь-який новий клас, який ставить себе на місце класу, що панував до нього, вже для досягнення своєї мети змушений представляти свій інтерес як спільний інтерес усіх членів суспільства, тобто, висловлюючись абстрактно, надати своїм думкам форму загальності, зобразити їх як єдино розумні та загальнозначимі. Клас, який здійснює революцію, вже по одному тому, що він протистоїть іншому класу, від самого початку виступає не як клас, а як представник всього суспільства; він фігурує у вигляді усієї маси суспільства на противагу єдиному панівному класу».

Таким чином, якщо спробувати зробити з ідей К. Маркса логічні висновки, то слід було б констатувати, що великі суспільні групи (класи) подають свої інтереси у формі ідеалів, або, іншими словами, суспільні цінності та ідеали є лише концентрованим виразом (в т.ч. і політичних) класових інтересів. Більше того, за К. Марксом будь-яке науково-нейтральне знання в суспільних дисциплінах видається неможливим в принципі, оскільки за кожною «чистою теорією» стоїть (вузько) класове бачення та егоїстичні інтереси. Всі ідеології, відрізняючись лише за специфічним змістом, але не за своєю суттю, пристрасні, корисливі та брехливі; з іншого боку, будь-яка істина є соціально детермінована і класово обмежена. Проте, ані сам К. Маркс, ані його послідовники так і не наважилися зробити такі висновки. У марксистській літературі слово «ідеологія» в значенні обман, фікція застосовується виключно по відношенню до ворожих пролетаріату суспільних груп (класів) та конкуруючих політичних партій. Хоча сам

К. Маркс і не вживав цей термін по відношенню до пролетаріату, його наступники все ж визнали «ідеологічність» і пролетарської свідомості – діалектичного матеріалізму, проте суто діалектично проголосили догмат нерівноцінності ідеологій. Лукач і Грамші – останні видатні інтерпретатори марксистської доктрини, в своїх роботах виклали розлоге обґрунтування, чому одна ідеологія краща за інші. Розгортаючи свою аргументацію, вони стверджували, що в умовах капіталістичної формації лише клас пролетарів знаходиться в тому положенні, яке дозволяє йому осмислити і усвідомити реальний стан суспільного розвитку, досягнувши весь світ в його істинності. На відміну від приречених на неминучу загибель реакційних класів і прошарків, які зацікавлені в приховуванні суспільної дійсності і за своїм соціальним положенням не здатні, та й не бажають пізнати закономірності суспільного розвитку, прогресивний клас – пролетаріат – єдиний, який може зрозуміти суспільне буття в діалектичному розвитку, і, здійснивши неминучу соціалістичну революцію, думати про своє постреволюційне майбутнє. Так перша ж теорія ідеологій, відмовившись від наукового релятивізму, стала черговою жертвою ідеологічного ревелюціонізму.

У межах теорії міжнародних відносин провідне місце у розробці концепції «національного інтересу» належить школі «політичного реалізму». У своїх роботах провідні дослідники цього напрямку сформували класичне тлумачення терміну «національний інтерес», зазвичай ототожнюючи його з інтересами держави та вживаючи ці поняття як синоніми (в англійській мові слово *nation* означає не лише певну людську спільноту, об'єднану єдністю території, історичною пам'яттю, культурними традиціями і мовою, але й може мати значення держава, країна). Треба особливо підкреслити, що в західній політології «національний інтерес» принципово відокремлюється від «суспільного інтересу». Застосовуючи перше поняття лише по відношенню до зовнішньої, а друге – до внутрішньої політики держави, дослідники як основні зовнішньополітичні цілі держави розглядають перш за все в забезпечення безпеки країни, захист інтересів її громадян та базових цінностей суспільства.

В інтерпретаціях представників школи політичного реалізму діяльність держави на міжнародній арені постала послідовною і внутрішньо узгодженою лінією поведінки в різних географічних регіонах, на різних політичних рівнях і напрямках, в ході якої реалізуються національні інтереси. Під останніми вони мали на увазі усвідомлену правлячою елітою сукупність усіх потреб та інтересів країни, обумовлену конкретними історичними, політичними, економічними, геополітичними факторами та культурними традиціями, що становлять фундаментальні передумови її існування. Фактично в реалістському тлумаченні концепція «національного інтересу» виглядала значно ближчою до ідей *raison d'etat* (найвищого інтересу держави) кардинала Ришельє, аніж початкового розуміння цього терміну буржуазними публіцистами XVIII ст.

Разом із тим, постійна політична компрометація наукової концепції «національного інтересу» сприяла поширенню доволі скептичного до неї ставлення. Деякі політологи почали уникати вживання цього вже усталеного терміну в своїх роботах, замінюючи його на «інтереси», «основні зовнішньополітичні завдання», «одвічні цілі» та інші синоніми. З 50-х рр. XX ст. в теорії міжнародних відносин спостерігається тенденція поступової відмови від доктрини «національного інтересу». З одного боку дослідники критикують її як надто широку, таку що відкриває простір для будь-яких тлумачень, а з іншого – закидають квазінаукову легітимацію суб'єктивних дій політиків, які часто переслідують цинічні і аморальні цілі.

Саме з морально-етичної точки зору розгортається критика реалістських теоретичних побудов «силової політики», в тому числі і такої їх складової, як «національний інтерес», в межах ідеалістичного напрямку теорії міжнародних відносин. В межах модерністського напрямку реалістські концепції переважно критикувались за їх дескриптивний характер, відсутність термінологічної чіткості та методологічної послідовності. Представники різних теоретичних напрямів вказували, що навіть якщо визнати існування об'єктивного «національного інтересу», внаслідок його суб'єктивного сприйняття він все одно означатиме різні речі для різних індивідуумів. Будь-які рішення після їх прийняття можна оголосити «раціональними», підшукавши необхідне обґрунтування, тож людський суб'єктивізм лише надаватиме привабливого вигляду помилковій політиці. Оскільки кожна суспільна група має власні цілі, які часто суперечать інтересам інших, за межею досягнення мінімального рівня безпеки – забезпечення виживання та збереження ідентичності певної національної спільноти – дуже важко відшукати спільний «національний інтерес».

Доволі цікаве вирішення проблеми «національного інтересу» дістала в межах вивчення процесу прийняття рішень (decision making theory). Представники цього напрямку критикували традиційне уявлення про зовнішню політику як результат свідомої і цілеспрямованої діяльності певного актора (колективного або одноособового – держави в цілому, уряду, президента), який є внутрішньо єдиним, згуртованим і раціональним, доводячи ілюзорність заяв про надзвичайну продуманість зовнішньополітичної діяльності. В їх інтерпретації держава або її уряд поставали сукупністю великої кількості «гравців», які концентрують свою увагу не так на міжнародних питаннях, як на численних внутрішньополітичних проблемах. Виходячи з власного розуміння цих проблем і враховуючи свої інтереси, «гравці» шляхом конфліктів та співробітництва приймають рішення. Таким чином те, що зовні виглядає як політичний курс уряду, насправді являє собою стихійний результат боротьби і компромісу різних політичних сил.

Дослідження теоретичної рефлексії проблематики співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів дозволяє стверджувати, що уявлення про суспільні ідеали та політичні інтереси завжди були

детерміновані історично, формуючись під безпосереднім впливом найважливіших подій на міжнародній арені та основних тенденцій внутрішньополітичного розвитку. Таким чином, можна говорити не лише про взаємозалежність суспільно-політичних процесів і знань про них, коли теоретичні уявлення про соціум являють собою своєрідне відображення його стану і структури, а з іншого боку – суспільні відносини постають об'єктивованим знанням про них (тобто емпіричним втіленням ідей і концепцій), але й про синхронізовану динаміку еволюції суспільної теорії та історичної практики, коли наукові уявлення розвивалися відповідно до реальних суспільних змін, створюючи дві паралельні динаміки – інтелектуальну і фактичну.

Можна констатувати, що великі суспільні групи (класи) подають свої інтереси у формі ідеалів, або, іншими словами, суспільні цінності та ідеали є лише концентрованим виразом (в т.ч. і політичних) класових інтересів.

Суб'єктивізм і розпливчастість визначень конкретних суспільних або «національних інтересів» змушує віднести цю доктрину до сфери політичної діяльності, а не політичної науки. На думку багатьох авторитетних дослідників, подібні концепти лише здаються корисними, створюючи ілюзію розуміння предмету дослідження, тож подальший розвиток суспільно-гуманітарних дисциплін буде пов'язаний із відходом від «грандіозних понять» – таких як національний характер, національний інтерес, націоналізм тощо та переходом до чітко визначеної конкретизації термінів, категорій, концепцій.

1.2. Ідеали західної демократії і правової держави як концептуальна основа формування національних політичних інтересів

Сучасна західна демократія є своєрідною точкою перетину політичних, економічних і національних інтересів. Щодо взаємозалежності між першими та другими, то очевидно, що для виникнення західного демократичного суспільства, з рівнем добробуту, на основі якого могли б забезпечуватись невід'ємні або природні права і свободи (і передусім право на життя і безпеку), необхідна поява ефективноі ринкової економіки. Адже з часом, попри всі циклічні кризові коливання, успіхи капіталістичного способу виробництва у царині розвитку виробничих сил дозволили забезпечити небачено високий рівень і якість життя громадян нових національних держав. Крім того, сама активна участь у партійно-політичному житті вимагає наявності додаткового вільного часу, можливості платити партійні внески, матеріально підтримувати своїх кандидатів на виборні посади і самому балотуватись до представницьких органів влади тощо. Тобто, у даному випадку можна говорити про існування не тільки інтересу нового типу еліт, спрямованого на заволодіння державною владою, а й про усвідомлення, насамперед у формі боротьби за рівні громадянські права та свободи, своїх політичних інтересів широкими верствами населення вищезгаданих країн, що також, врешті-решт, стало необхідною передумовою зародження західної

політичної демократії. У світлі ж постійного асоціювання сучасного політичного режиму в Україні зі своєрідним неофеодалізмом, а Помаранчевої революції та Майдану з невдалими спробами буржуазної революції, аналіз співвідношення реальної демократії та елітарних і масових політичних інтересів на пострадянського просторі, залишається вкрай актуальним.

Водночас, слід зазначити, що у складній взаємодії, взаємовпливі, взаємодоповненні політичних, економічних та загальнонаціональних інтересів існує безсумнівний зворотний позитивний вплив політичної системи на економічне життя. Адже завдяки принциповій демонополізації влади шляхом запровадження її поділу на законодавчу та виконавчу, а також створення самостійної судової «гілки влади», забезпечується реалізація фундаментального основоположного принципу західної демократії – рівності всіх перед законом. Додатковим стримуючим, відносно будь-яких форм політичного деспотизму, чинником є демократичне представництво, що забезпечує постійну ротацію політичних еліт (у наш час додатковим механізмом постійного моніторингу за діями влади і навіть впливу на неї в режимі свого роду постійно діючого референдуму є активне використання засобів «електронної демократії»).

Все це і приводить до реалізації ліберального ідеалу тієї самої «держави – нічного сторожа», який є найбільш сприятливим для становлення повноцінного національного ринку та спонтанного виникнення механізмів вільної конкуренції, що забезпечують динамічний розвиток індустріального, а потім і постіндустріального суспільства. Тобто, у даному випадку реалізація послідовно демократично політичних інтересів максимально сприяє становленню ефективної ринкової економіки.

Тут важливо зазначити, що політична демократія може реалізовуватись лише завдяки формуванню політичної нації й тільки на основі цієї модерної форми консолідації. Адже формування оптимальної моделі національного ринку можливе лише за цілком свідомого створення своєрідного, а в чомусь і унікального, цілісного народногосподарського комплексу зі специфічним співвідношенням приватного та державного секторів, особливостями фінансової сфери та податкової бази, відмінною внутрішньо та міжгалузевою структурою, а також імпортно-експортною моделлю економіки, у тому числі країн з розвиненим ринком. Тому сучасна економіка має носити так званий змішаний характер. Тобто в національній державі засади ліберально конкурентного капіталізму обов'язково повинні доповнюватись важливою системною складовою державного капіталізму. Крім того, політичні інтереси у міжнародній сфері і сьогодні нерідко все ще залишаються вельми далекими від ідеалу правової держави. Особливо якщо йдеться про країни, які той же Е. Валлернстайн назвав світовою напівпериферією та периферією, до якої вже належить і Україна. А це передбачає врахування міжнародних політичних інтересів саме як національних.

Нерозривність взаємозалежності національного інтересу з політичним та економічним, що якраз і є запорукою створення та процвітання справді

правової демократичної держави, зафіксована в знаменитій «Декларації прав людини і громадянина». Адже, згідно з цим маніфестом західної демократії, головні мотиви громадян постфеодальної держави мають бути спрямовані на дотримання «природних», «невід’ємних» прав. Водночас, згідно з пунктом 3 цього документу «джерелом суверенної влади є нація. Ніякі установи, жоден індивід не можуть володіти владою, яка не виходить явно від нації».

Але важливо зазначити, що поступово уявлення щодо оптимальної побудови політичної системи, яка б дозволяла ефективно вирішувати вкрай складні проблеми внутрішньо- та зовнішньополітичного життя, а значить, і визначати спрямованість та характер політичних інтересів, суттєво еволюціонує. Відбувається ускладнення моделі правової держави, основні параметри якої викладено у знаменитій «Загальній декларації прав людини». У цьому базовому документі, що визначає світоглядно-гуманістичні орієнтири післявоєнного світопорядку, окрім декларації традиційних прав і свобод, з’являються і принципово нові положення. Нові гарантії більшої свободи стали можливими, насамперед, завдяки трансформації правової держави у державу соціальну. Так, у тексті вищезгаданого документу вперше в історії людства з’являється наступне положення: «кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення, на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави».

Причому нові права безпосередньо пов’язуються з обов’язками капіталу перед працею в процесі їх співробітництва: «кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття», а також «кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю», завдяки якій «кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім’ї і яка у разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення».

Фактично йдеться про суспільний лад, в якому мінімізується економічна та соціально-політична нерівність. Адже розвиток посткапіталістичного суспільства можливий лише за максимальної творчої самореалізації особистості. А це, своєю чергою, можливе лише за умови, якщо забезпечується не тільки гідний рівень життя громадян, а й його відповідна якість.

Йдеться про забезпечення рівних стартових можливостей, без якого задекларовані права і свободи громадян неминуче мають достатньо обмежений характер. Передумовою забезпечення подібного права на розвиток власного творчого потенціалу, що одночасно і є вищим проявом свободи, виступає недопущення надто високої поляризації доходів, завдяки чому, крім всього іншого, легше консолідувати націю в критичних кризових ситуаціях.

За цими новими вимогами до прав і свобод не просто правової, а саме соціальної держави, гарантією недоторканості приватної власності є неприпустимість її використання з антисоціальними цілями. До речі, в українському Основному Законі це положення практично продубльовано: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. ...Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки».

Історично, багато в чому на противагу ліберальній індивідуалістичній версії демократії, уже з часів О. Бісмарка починає відбуватися неухильна трансформація держави-нації у концепт народної соціальної держави, а єдність на підставі рівності перед законом доповнюється єднанням на ґрунті спільної долі (О. Бауер). Пізніше аналогічні положення з'являються в Основних Законах багатьох європейських країн. Зокрема, державами соціальної демократії проголошені Іспанія, Італія, Німеччина. Згідно з деґоллівською Конституцією П'ятої французької республіки «Франція є неподільною, світською, демократичною та соціальною Республікою». (Не випадково у цій країні існують такі інститути, як Трибунали з питань соціального забезпечення, до яких, між іншим, входить і Трибунал з питань земельної оренди).

Нарешті, перша стаття чинної Конституції України цікава тим, що у типологічному визначенні особливостей нашої новоствореної держави встановлена залежність між демократією правовою та соціальною: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», а також «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Причому, в світлі постійних декларацій щодо необхідності успішного проведення українських реформ, слід зазначити, що саме вищезгадана система світоглядних орієнтацій дозволила низці країн у ХХ ст. швидко подолати руйнівні наслідки Другої світової війни та здійснити «економічне диво» – прорив у постбуржуазний суспільний лад, альтернативний пануючому нині паразитичному спекулятивному капіталізму. Така загальна націленість всього суспільного буття на творчу самореалізацію людини була притаманна, зокрема, Франції за часів Ш. де Голля, Німеччині в період перебування при владі К. Аденауера та Л. Ерхарта, Японії і сьогодні залишається необхідною передумовою подолання кризи сучасного космополітично-імперіалістичного глобалізму.

Водночас, задля реалізації політичних інтересів, які світоглядно та ідеологічно спираються на соціалізовані права і свободи, відбувається формування моделі соціально орієнтованої демократії, яка б поєднувала в собі загальне електоральне представництво з максимальною управлінською ефективністю справді народної влади. Внаслідок всіх цих соціальних метаморфоз глобального рівня відбувається неухильне посилення у національних державах виконавчої влади коштом законодавчої, у тому числі

активне використання процедури делегованого законодавства, незалежно від того йдеться про президентську чи парламентську форму політичного ладу.

Водночас, саме внаслідок зростання ролі виконавчої влади, одним з найважливіших масових політичних інтересів захисту демократії стає пошук механізмів легітимного контролю над потенційною тиранією. Ось чому у XX ст. постійно робилися спроби створити свого роду аналогію змішаної економіки, у формі «змішаної» форми політичного правління, в якій буде знайдено баланс між парламентаризмом та президенталізмом не скільки за рахунок принципу «стримувань і противаг», а на основі перерозподілу владних повноважень між цими інститутами. Така форма політичного правління отримала декілька назв: «напівпрезидентство», «змішане» президентство, «парламентсько-президентська» або «президентсько-парламентська» республіка.

Водночас, протягом XX ст. ведеться наполегливий пошук ефективного механізму імпичменту, який би дозволяв відсторонювати від влади президента-тирана. У сучасних державних формах правління ці положення найбільш послідовно були запроваджені в Основному Законі П'ятої французької республіки, яка за усталеними поглядами сучасних політологів є свого роду взірцем змішаного президентства або напівпрезидентства. Так, згідно з IX розділом Основного Закону Франції рішення про початок процедури імпичменту приймається абсолютною більшістю обох палат парламенту, а сам вердикт щодо оголошення імпичменту ухвалюється без проміжної експертизи судовою гілкою влади – особливим квазісудовим органом – Високою палатою правосуддя, до якої делегується по 12 представників Сенату та Національного зібрання.

Причому, вкрай важливо, що у 2014 р. було запроваджене уточнене формулювання положення щодо підстав для оголошення імпичменту. Замість надто загального пункту звинувачення, за яким Президент може бути підданий імпичменту у випадку «державної зради», до 68 статті Конституції введено наступне формулювання: «Президент Республіки може бути усунений з посади тільки у випадку порушення обов'язків, явно несумісного із здійсненням його мандата». Отже, Президента французької республіки тепер можна усунути від влади не за кримінальний, а за службовий злочин і навіть за професійну невідповідність займаній посаді, так би мовити, профнепридатність та аморальну, з погляду представників законодавчої влади, поведінку, що шкодить державі. Тобто, у даному випадку передусім йдеться не про кримінальну, а політичну відповідальність глави держави, пов'язану, насамперед, з рівнем його компетентності, а також його готовність служити загальнонаціональним інтересам. Члени уряду, за Основним Законом Франції, також можуть бути піддані імпичменту, причому вже безпосередньо на підставі кримінальної відповідальності – за діяння, вчинені при виконанні своїх обов'язків. Вони підлягають суду Палати правосуддя Республіки, що складається з 12 парламентарів (по 6 від Національних Зборів

і Сенату). Очевидно, що запровадження цієї процедури більш ніж актуально для нинішньої ситуації в українському політикумі.

Протягом всього існування після проголошеної незалежності України так і не вдалось досягти синтезу політичних, національних та економічних інтересів. Внаслідок цього політичні та економічні інтереси переважної більшості громадян в принципі не можуть бути враховані через фіктивність та імітаційність практично всіх політичних інститутів та механізмів. Не випадково, так звана перманентна політична реформа, що триває в країні вже майже двадцять років, в дійсності спрямована на максимальне уникнення правлячим класом відповідальності за свої дії та на максимізацію практично невідконтрольних громадськості владних повноважень, які дозволяють задовольняти кланові клептократичні інтереси (саме тому і поправки до нашого Основного Закону постійно вносяться у неконституційний спосіб).

Звідси і прагнення до того, щоб називати квазіпартії та партійні блоки прізвиськом того, хто зголосився їх очолити і персональним політичним брендом певної політичної сили. Як наслідок, чисельність офіційно зареєстрованих партій давно перевершила здоровий глузд. І при цьому з 356 зареєстрованих в Україні партій звіти в НАЗК подали лише 272 партії, а дві третини українських партій вказали нульові витрати у фінансовій звітності за III квартал 2017 р., що свідчить про фіктивність цих політичних організацій.

І це за умови, що на відміну від західних демократій, де громадяни беруть активну участь у таких формах реалізації своїх політичних інтересів як звернення до влади, референдуми, підпис петицій, участь в страйках, участь у політичних дискусіях, безпосереднє спілкування з політичними лідерами, висування їх кандидатур, пожертвування партіям чи кандидатам, обговорення політичних програм, акумулювання грошових активів у політичних цілях тощо, українські громадяни проявляють політичну участь і активність переважно лише у формі голосування на виборах, або, навпаки, абсентизму. Відносно невелика їх кількість зрідка бере активну участь у організованих акціях масового стихійного протесту.

Нарешті, яскравим прикладом відсутності належного контролю суспільства над владою є і нещодавно прийнятий Верховною Радою України з порушенням регламенту та без жодної наукової експертизи законопроект В. Зеленського (і вже підписаний ним) про імпічмент главі держави, який не тільки робить реалізацію цієї процедури практично не здійсненою, а й відсторонює громадян від участі у ній (у цьому ж контексті можна згадати і постійні пропозиції нової влади зменшити кількісний склад Верховної Ради України до 300 осіб та зняття недоторканості з депутатів ВР, що насправді лише полегшить тіньовий контроль та маніпулювання законодавчим органом).

Отже, можна зробити наступний висновок: політичні інтереси активної частини українського суспільства мають бути спрямовані на завершення, так і не закінченого під час попередніх народних виступів, процесу демонтажу

антинародної влади та побудови повноцінної правової, послідовно соціальної держави.

1.3. Ідеологія, міф і політична утопія в структурі національної ідеї: проблема оптимізації політичного дискурсу

Радянський Союз був ідеократичною державою. Комуністична партія проголошувалася в Конституції керівною і спрямовуючою силою суспільства. Відповідно філософія (як і увесь гуманітарний блок науки) були в головному максимально близькі, якщо не тотожні комуністичній ідеології.

Щоправда ситуація складалася двозначною: науковці гуманітарної сфери не лише чесно виконували держзамовлення, але й водночас намагалися, так чи інакше, вислизнути із-під нав'язливого контролю з боку офіційної ідеології. Врешті-решт анулювання статті 5 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії призвело до деідеологізації кінця 1990 – початку 2000 рр. При усій фрагментарності й частковій зворотності цей процес різко розширив можливості гуманітарних досліджень, зокрема філософських.

Все ж про остаточну перемогу науки над ідеологією на пострадянському просторі після розпаду СРСР було говорити зарано. Так, уже наприкінці першого десятиліття XXI ст. в Російській Федерації став спостерігатися процес безумовного зростання впливу тіньової «проникаючої» ідеології, а в подальшому активізувалися незграбні спроби відродити подобу радянського ідеологічного офіціозу. Нині філософи Російської академії наук (РАН) висловлюють занепокоєння щодо можливої фундаментальної реабілітації ідеологічного.

Втім зазначений тренд відбувається поки-що без очевидного ідеологічного диктату правлячих верхів: «якщо в радянській моделі влада реалізовувала свої ідеологічні інтереси, цілі і амбіції тиском на професійну філософію в цілому, то нині вона віддає перевагу або ж вибіркового ангажементу із середовища професіоналів, залишаючи решту в спокої, або ж робить ставку на своїх власних «філософів», необов'язково професійних, але таких, що поступово інфільтруються також в професійне – дослідницьке і викладацьке – середовище. Ті ж зміни в підході спостерігаються, зокрема, у ставленні влади до досліджень в історії (свої «історики»), а можливо, і до науки в цілому. Не виключено, що це взагалі одна схема, в котрій, наприклад, масові репресії замінюються репресіями вибілковими й точковими, але показовими».

Зазначена ситуація викликає певне занепокоєння в академічних колах. З одного боку, показна «м'якість» очевидного зовнішнього тиску з боку ідеології на наукову сферу створює ілюзію відсутності ідеологічного тиску в гуманітарній сфері взагалі. З іншого – частина науковців уже втягується в процес так званого «ідеологічного забезпечення» владних структур, якщо не «ідеологічної боротьби» в гуманітарній сфері.

Свідченням цьому впродовж 2016-2018 рр. стала ціла серія наукових заходів в Інституті філософії РАН, спрямованих на опрацювання актуальних проблем взаємовідносин філософії й ідеології в гуманітарній доктрині країни. Домінуюча думка ряду проведених наукових семінарів та «круглих столів» зводиться до того, що тема «Філософія й ідеологія» заслуговує, принаймні, щоб в тих чи тих форматах стати предметом регулярного осмислення.

Уже зараз визначилися найбільш гострі лінії суперечностей:

- 1) чи протистоїть філософія ідеології, чи філософія сама є різновидом ідеології?
- 2) який обсяг і ареал розповсюдження ідеологічного?
- 3) чи є ідеологія виключно негативним проявом духовного й інтелектуального життя, або ж вона може також виконувати певні позитивні функції?

Наразі науковці РАН вдалися до здійснення цільового наукового проекту. Було вирішено застосувати уже апробовану методику «Ідеологічного конструктора», яка свого часу виправдала себе при узагальненні дискусії щодо російської національної ідеї. Ця робота у 1996-1997 рр. була проведена в рамках Групи консультантів Адміністрації президента, а її результатом стала книга «Росія в пошуках ідеї» (Баранов А., Захваткин М., Добровольский Д., Мирский Э., Рубцов А. Россия в поисках идеи: анализ прессы (Рабочие материалы Группы консультантов при Администрации Президента РФ. Вып. 1). М.: Известия, 1997.).

Напрацьована методика набула такого характеру:

- 1) збирається корпус текстів, що репрезентують основний масив уже опублікованих матеріалів;
- 2) атомарні висловлювання й судження окремих авторів (проблемні модулі) переформатовуються відповідно до нової структури по окремих більш локальних темах;
- 3) у підсумку отримується логічний каркас проблеми, що всотує в себе судження десятків, якщо не сотень, авторів.

У практичному плані рубрикатор («тематичний конструктор») проблеми «Філософія й ідеологія» у найбільш загальних рисах набув такого вигляду:

- 1) що є філософія?
- 2) що є ідеологія?
- 3) взаємовідносини філософії й ідеології;
- 4) деідеологізація: межі можливого і неможливого;
- 5) прояви ідеологічного (історія, мистецтво і наука, релігія, психопатологія, економіка, соціальне проектування й прогнозування).

В оцінці феномену філософії й ідеології науковцями РАН було запропоновано низку положень, які, на наш погляд, не варто залишати без уваги. Так, певного консенсусу було досягнуто з приводу такого судження: «Будь-яка значима філософська концепція завжди має дві іпостасі. З одного

боку, це критика існуючого стану справ: у пізнанні, у моральному житті, у політичному й соціальному устрої тощо. З іншого боку, це побудова певного ідеалу знання, морального життя, політичного устрою. У світлі побудованого ідеалу формуються норми діяльності, спрямовані на його досягнення».

Заслуговують на увагу й заклики ряду науковців РАН щодо подолання «самовпевненості філософії», її зарозумілості у ставленні до «низового», ще не просвіченого мислення. Зокрема, наголошувалося, що ідеологія є особливим різновидом суспільної діяльності, спеціалізованим заняттям котрого являється вплив на свідомість людини з метою її уніфікації, приведення у відповідність з інтересами соціуму як цілісності: «ідеологія якраз і орієнтована на те, щоб учити людей, нав'язувати їм деякі спільні для всіх ідеї й цінності». Тобто, йдеться про те, що ідеологія за своїм єством і своїм призначенням претендує на істинність і виступає способом стандартизації мислення в межах спільноти і з метою її збереження: хоч би то був народ, держава, соціальний лад тощо.

Процес реінкарнації ідеології в Російській Федерації стає все виразнішим. Диспутанти РАН застерігали, що було б перебільшенням представляти ідеологію лише в площині того «соціального клею», що забезпечує інтереси соціуму як цілісності. Ніхто не в змозі заперечити й класову сутність цього суспільного феномену: ідеологія є системою ідей чи уявлень, функція котрих полягає у виправданні (легітимації) панування, забезпечення інтересів і прав групи, яка вже володіє примусовими засобами щодо визнання свого панівного становища й правом розпоряджатися ресурсами влади.

Наголошувалося, що ідеологія існує не лише як система ідей, але й в якості системи інститутів: «сюди входять як мінімум: увесь установочний, програмний дискурс влади, інфраструктура ЗМІ й пропаганди, освітні й виховні інституції, інструментарій культурної політики тощо». Тобто, виробництво, обмін і розширене відтворення ідеології обслуговуються справжнім комплексом каналів і мереж, силових структур і органів контролю, бюджетами і кадрами, економікою і правом.

І тут є свої ризики. Все виразнішу загрозу суспільству надає розвиток технологічної бази обробки свідомості. Проповідь змінилася інженерією прополіскування мізків й керованим самонавіюванням: «В арсеналах засобів масового ураження свідомості «м'яка сила» чинить проникаючу дію, що порівнювана з радіацією». У підсумку, зазначали учасники диспуту, на загал складається враження, що в межах держави завжди будуть розвиватися практики ідеологічного впливу елітарної меншості на більшість населення.

Відтак в середовищі науковців РАН було порушено проблему упорядкування взаємовідносин гуманітарних наук (насамперед філософії), з одного боку, й ідеології – з іншого. Йшлося про те, що слід підняти ідеологію на більш значущий рівень – не просто «соціального клею» а й «соціального орієнтиру»: коли людей не влаштовує їх життя, якщо вони хочуть чогось кращого, то вони потребують орієнтир для змін, модель іншого суспільного

устрою. Ці зміни можуть сприйматися і як реформування, і як революційний злам. А це і є ідеологія. Вона націлена на майбутнє, включає в себе програму політичних змін, тобто якийсь утопічний образ майбутнього. І навпаки, ідеологічний застій стає загрозою суспільного поступу – він знаменує собою повну безперспективність, втрату самого смислу усього соціального й політичного життя.

За даних умов вододіл між філософією й ідеологією стає все менш помітним. Так, один і той же текст може тяжіти одночасно до різних полюсів, у тому числі до ідеології й філософії. Це питання не контенту як такого, але інтенції: догматизація «очевидності» робить текст ідеологією, а настанова на критику того ж самого висловлення перетворює акт дії в філософію.

Чи було знайдено й запропоновано якийсь оптимальний варіант новітньої ідеології для Росії? Поки що науковці РАН утримуються від однозначної відповіді. Більше того, зазначалося, що всі ідеології в Росії (чи то слов'янофільська, ліберально-буржуазна чи комуністична) «розвиваються в логіці одного алгоритму – деградації, виродження позитивної, благородної ідеї в репресивну ідеологію. Переймаючись питанням, як і чому це відбувається, важливо розуміти, що репресії не є атрибутом ідеології. Скоріше то є певна самостійна сутність, котра в певний момент спарюється з ідеологією».

Не увінчався успіхом і пошук російськими релігійними філософами так званої «російської ідеї»: «Цей пошук виродився в ідею відособленості Росії від решти світу, її виключності стосовно усіх інших країн і народів. У підсумку під ідеологією у нас стали розуміти не те, що об'єднує людей різних національностей і культур, а що їх розділяє, протиставляє один одному». Філософія ж тим часом грішила просвітницьким самолюбіванням і претендувала на верховенство й панування над будь-якою нефілософською свідомістю й мисленням.

До якої ж думки схиляється спроба пошуку консенсусу щодо оптимізації суспільно-політичного діалогу у Російській академії наук? Насамперед, зазначали виступаючі, в оцінках габаритів і якості ідеологічного процесу залишається ціла низка досить неоднозначних, а то й просто ілюзорних позицій.

Ілюзія перша: «Ми відмінили стару ідеологію»... Положення сумнівне, позаяк ідейна демобілізація – це не опублікування декрету про розпуск ідеократії, а тривала й виснажлива робота: інтелектуальна, моральна, організаційна, політична тощо.

Ілюзія друга: «Ідеологія – неправдива свідомість, яку можна відмінити»... Насправді при ретельному розгляді будь-який антиідеологізм на повірку сам же й виявляється ідеологемою, навіть метаідеологією, часто достатньо розгорнутою й раціоналізованою: «На цьому фоні ідея вилучити ідеологію із суспільного життя й природного повсякденного обігу свідомості видається й зовсім утопічною».

Ілюзія третя: «Ідеологія – є шкідливою свідомістю, яку необхідно відмінити»... Тут домінуюча думка філософського дискурсу звучить так: «Без ідеології, подобається нам це чи ні, немислимі численні базові інститути суспільства і держави».

У процесі обговорення диспутанти дійшли думки, що «варто ставити питання не про кінець ідеології, а про те, яка ідеологія нам потрібна і як можна її напрацювати». Відповідно, з метою оптимізації суспільно-політичного діалогу в суспільстві було запропоновано прийняти до пильної уваги ту точку зору, що жодна викривальна верифікаційна робота не забезпечить знищення ідеологій.

Саме тому слід з самого початку відмовитися: по-перше, від настанови на повну концептуальну дискредитацію, відміну чи заміну впливових ідеологій; а по-друге, від надії на те, що ідеології розпадаються і гинуть разом із зламаною політичною системою, котру вони обслуговували.

Натомість утверджується думка, що без ідеології, подобається це комусь чи ні, немислимі численні базові інститути суспільства і держави. Без ідеології не лише не воює, але і в мирний час розкладається армія. Школа без ідеології немислима: у навчальних текстах і практиках вона неминуче відтворює сурогат ідеології, навіть якщо у самій державі цієї ідеології немає навіть у проекті. Більше того, навіть якщо зняти всі відверто ідеологічні висловлювання, прихована, латентна ідеологія виявить себе в самій фактурі тексту – в корпусі імен і подій, прикладів й ілюстрацій (екземпліфікація), у оповідях й інтерпретаціях (наративи).

І насамкінець, як лише якесь знання стає переконанням, системою поглядів, стимулом до об'єднання й дії, всяка «істина» починає жити згідно особливих законів і критеріїв ідеології. В цьому розумінні, зазначають науковці, ідеологія незнищенна.

РОЗДІЛ II

СВІТОВИЙ ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

2.1. Переосмислення місця і ролі Великої Британії: від світової імперії до національної держави

Історія людства протягом тисячоліть знала багато імперій, але наймогутнішою серед усіх була Британська імперія. До 1919 р. вона мала площу, яка дорівнювала 22% земної суші та включала майже 24% кількості населення Землі.

Історію Британської імперії поділяють на чотири періоди. Історик Е. Джексон відзначав, що Перша Британська імперія була великою мірою зруйнована тим, що втратила американські колонії і перенесла свій інтерес на Схід. Друга Британська імперія починається тоді, коли Британія здійснила торгівельну та територіальну експансію до Південної Азії. Третя Британська імперія – це будівництво блоку влади білих домініонів, створення міжнародної системи відносин Британії з Австралією, Канадою, Новою Зеландією та Південною Африкою. Четверта Британська імперія – це назва, яка використовується, щоб позначити поновлений інтерес Британії до Африки і Південно-Західної Азії після закінчення Другої світової війни, коли імперія стала життєво важливою для допомоги у відродженні британської економіки.

Початок Британської імперії можна віднести до середини XVI ст., коли Англія розпочала загарбницькі дії проти Ірландії і на початку XVII ст. зробила з неї свою колонію. Першим заморським володінням Англії став острів Ньюфаундленд, який протягом століть слугував їй базою для завоювань у Новому Світі. Велика Британія поставила собі за мету стати наймогутнішою морською державою. Постійно нарощуючи свій морський флот, вона веде гостру боротьбу з Іспанією за її колонії у XVI – XVIII ст., з Португалією у XVII ст. та з Нідерландами у XVII – XVIII ст.

Протягом 1701-1714 рр. Велика Британія перебрала на себе монопольне право на торгівлю рабами, захопила острів Гібралтар (1704 р.), а невдовзі й острів Менорку (1708 р.), а також захопила колоніальні володіння Португалії та у такий спосіб стала домінувати у так званому «атлантичному трикутнику»: Велика Британія – Вест Індія – Західна Африка.

До скасування торгівлі рабами у 1807 р. Британія несла відповідальність за перевезення 3,5 млн. африканських рабів, третина з яких була транспортована через Атлантичний океан.

Війна за незалежність у Північній Америці (1755-1783 рр.) й створення Сполучених Штатів Америки можна вважати подією, яка підвела ризику і завершила існування Першої Британської імперії.

Дотримуючись теорії чотирьох Британських імперій, яка була розроблена в 90-х рр. XX ст., варто підкреслити, що цей поділ дещо умовний.

Про це свідчить той факт, що кінець першої Британської імперії відбувся тоді, коли метрополія вже виявляла неабиякий інтерес до Індії, з підкорення якої розпочинається історія «Другої Британської імперії».

Механізм створення колоній можна проілюструвати на прикладі Індії. Активна організація факторій, будівництво міста Калькутта, залучення індійської еліти до підписання кабальних торговельних договорів, натомість залишаючи їй правління у місцевих осередках, заборона індійським купцям торгувати або проводити товарообмін з іншими купцями, крім британських представників Ост-Індських компаній та ще безліч інших заходів сприяли витісненню французів із території Індії. Це робилося в різні способи, де війни також мали місце. Так, поразка Франції у семирічній війні з Британією у боротьбі за Індію у 1756-1763 рр. призвела до повної колонізації Індії Британською імперією. Недарма Індію називають «діамантом у короні Британської імперії».

Про третю і четверту Британські імперії почали говорити і писати наприкінці ХІХ ст. За свідченням англійського історика Е. Джексона, «Третя Британська імперія» була побудована як «білий» силовий блок домініонів у міжнародній системі, підґрунтям якого були відносини Британії з такими поселеннями як Австралія, Канада, Нова Зеландія та Південна Африка. Назва «Четверта Британська імперія» використовується для позначення поновленого імперського інтересу Британії до Африки та Південно-Східної Азії слідом за подіями Другої світової війни та отриманням незалежності у 1947-1948 рр. колишніх залежних від неї територій у Південній Азії, коли Імперія стала життєво важливою «милицею» у британському економічному одужанні.

Після Другої світової війни Британія опинилася знесиленою, в руїнах і боргах. Наприклад, свій борг Сполученим Штатам Америки вона закінчила сплачувати тільки 2006 р. У післявоєнні роки їй було не до підтримки порядку у власних колоніях. У Великій Британії не було ані фінансів, ані людських ресурсів, ані моральних сил.

У цей час в колоніях наростають рухи за незалежність та деколонізацію. Приклад, який подала Індія 1947 р. на чолі з Махатмою Ганді, надихнув колонії Британської імперії на визволення від її ярма. 1960-ті рр. стали роками національно-визвольного руху народів Азії, Африки, Латинської Америки.

Остаточного домінування Британської імперії було підірвано Суецькою кризою. Президент Єгипту Гамаль Абдель Насер націоналізував Суецький канал 1956 р. Не входячи у подробиці цієї кризи, в якій велику участь взяла й Британія, врешті-решт після воєнних дій і реставрації каналу з 1976 р. він перебуває у робочому стані і приносить Єгипту величезний прибуток, другий після туризму.

Втрата Суецького каналу була важким ударом для Великої Британії. Адже йшлося не тільки про величезні фінансові прибутки, але й про

домінування у світі. У такий спосіб було поставлено крапку в історії Британської імперії.

Ще у 1884 р. у метрополії окреслились дві політичні лінії. Одна з них передбачала орієнтацію на розширення британського впливу в Індії та на Далекому Сході, тоді як друга припускала розвиток в колоніях самостійного правління.

Саме тому 1884 р. був введений термін «Британська співдружність націй», який завдячує своєму походженню британському прем'єр-міністру лорду Розберрі. У такий спосіб утвердження цієї Співдружності відбулося в Лондоні 1887 р. на колоніальній конференції, де були закріплені основи нової колоніальної політики, завдяки якій найбільш розвинуті колонії стали отримувати статус домініонів, тобто квазідержавних суб'єктів, а пізніше фактично незалежних держав. При цьому всі вони ставали частиною Британської Співдружності націй – об'єднання, метою якого було згуртування величезної Британської імперії.

Після Другої світової війни у 1946 р. ця організація стала називатися «Співдружність» (Commonwealths). Прикметно, що коли йдеться про Міністерство закордонних справ Великої Британії, його практично завжди називають «Форін офіс», опускаючи при цьому повну назву: «Foreign and Commonwealth Office», тобто «Міністерство закордонних справ та у справах Співдружності». У цій назві закарбована та велика політична роль, яку Британія покладала й покладає на Співдружність. Хоча пріоритетними цілями її діяльності стали саме гуманітарні місії та просвітницька діяльність, Співдружність розглядається насамперед як організація, в рамках якої держави із різним рівнем розвитку і характером економіки мають можливість вступати в тісну і рівноправну взаємодію. Проте *de facto* Велика Британія виступає «рівнішою між рівними» у цій міжнародній міжурядовій організації, оскільки її керівні органи знаходяться у Вестмінстері (Лондон), а королева Єлизавета II є Головою Співдружності.

До Співдружності входять такі держави як Австралія, Антигуа і Барбуда, Багами, Бангладеш, Барбадос, Беліз, Ботсвана, Бруней, Велика Британія, Гайана, Гамбія, Гренада, Домініка, Гвіана, Західне Самоа, Індія, Камерун, Канада, Кенія, Кіпр, Кірибаті, Лесото, Маврикій, Малаві, Малайзія, Мальта, Мозамбік, Намібія, Науру, Нігерія, Нова Зеландія, Пакистан, Папуа Нова Гвінея, Свазіленд, Сейшельські острови, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Крістофер і Невіс, Сент-Люсія, Сінгапур, Соломонові острови, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Тонга, Тринідад і Тобаго, Тувалу, Уганда, Фіджі, Шрі-Ланка, ПАР, Ямайка.

Держави Співдружності розташовані на 31 500 000 квадратних кілометрах, що становить 20% земної суші із населенням 2 418 964 000 осіб.

Прем'єр-міністр Великої Британії з 1945 по 1951 рр. лейборист Клемент Еттли ще у 1960 р. зробив таку заяву: «Існує лише одна імперія, де ті люди, хто перебували при владі, добровільно відмовилися від гегемонії над підлеглими їм народами і дарували їм свободу, не відчуючи ані

зовнішнього тиску, ані стомленості від тягаря правління». Але, як пише відома британська письменниця і телеведуча Ауфа Гірш, «це чисто британська, унікальна оцінка власної ролі у світовій історії, коли створення Британської імперії позиціонується як велике моральне досягнення, а крах цієї імперії – як велика добровільна щедрість. Впевненість у своїй непогрішимості, – і жодного натяку на те, що ці поняття просто несумісні». Письменниця відзначає, що на тлі розповсюдженої історії у Великій Британії щодо періоду Британської імперії, губляться багато незручних фактів щодо неї, список яких такий величезний, що навіть поверхове ознайомлення з ним забере багато часу.

Наприклад, у Великій Британії замість того, щоб розглядати і засуджувати неприємну правду про рабство, фокус перемістився на підтримку аболіціонізму. А. Гірш наголошує, як мало британців розуміють, наскільки торгівля рабами була фундаментальною для процвітання Британської імперії, а також уявляють, яка частина історії імперії є історією Британії. Про це переконливо йдеться у монографії Уолтера Родні «Як Європа недорозвинула Африку».

Хоча Велика Британія сьогодні цілком самостійна окремішня держава, втім ностальгія за глобальним світовим впливом у думках, діях її еліти залишається. Велика Британія не звикла комусь підкорятися, бути під чийось управлінням, звідси і Брексіт, і мрії про глобальну державу.

Різні форми правління колоніальними територіями Британської імперії на різних етапах їх існування формували різне ставлення до них офіційного Лондона. Прикладами слугують війни за незалежність (перш за все США), повстання, протестні рухи (аболіціонізм) проти найганебнішого породження Британської імперії – рабства. Його скасування не зробило чорношкіре населення колишніх британських колоній цілком вільним і незалежним, про що говорить таке породження рабства в цих суспільствах, як сегрегація. Це відповідно впливало на ставлення колоніальних народів до Британської імперії і, навпаки, – ставлення британської імперської верхівки до підлеглих у різних своїх володіннях.

Визвольні рухи, починаючи з Індії і закінчуючи Африкою, підірвали колишню могутність Британської імперії, яка з низки окреслених причин не могла її втримати. Натомість, з'явилася спочатку Британська Співдружність націй, яка поступово перетворилася на Співдружність.

Це є підтвердженням, що імперський дух у вищих ешелонах британського суспільства не «вивітрився», що політична, фінансова, економічна еліти Британії бажають перетворення колишньої Британської імперії на глобальну державу, що ідея керування світом у багатьох з них у крові. Недарма залишається нескасованою й неперейменованою вища британська нагорода – Орден Британської імперії, хоча де юре і де факто цієї імперії давно вже не існує. Деякі видатні митці, представлені до цієї нагороди, відмовлялися від неї, але нагорода існує й нині. Все це дає змогу зробити висновок, що британський суспільний ідеал у різних верств

населення різних, і стверджувати, що імперський дух живий у Великій Британії у трансформованому вигляді глобальної держави із підтримкою Співдружності.

Наші дипломати повинні взяти до уваги, що Велика Британія, незважаючи на те, що вона стала окремою національною державою, все ж продовжує мислити як імперія. Про це, зокрема, свідчать такі політичні феномени як Співдружність та Брекзїт.

2.2. Подолання об'єднаною Німеччиною нацистського і комуністичного тоталітарного спадку

Масштаби пам'яті та забуття піддаються наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. критичному переосмисленню. Пам'ять стає вагомим чинником національної політики й важливою умовою формування громадянського суспільства. Кожне покоління по новому реконструює, тлумачить і переповідає історичне минуле. Для багатьох країн, що пережили в ХХ ст. тоталітарний період своєї історії, важливими стали заходи щодо критичного опрацювання власної історії та виведення із неї уроків. Характерними рисами цих процесів стали: широкі і гострі дискусії про ставлення до обтяжливого минулого і його подолання, щодо «колективної вини» народу за злочини минулого та її спокутування тощо.

Дана проблематика особливо гостро стояла для повоєнної Німеччини. Справі концептуалізації політики щодо відповідних заходів непростого перебігу повоєнних подій прислужився окремий німецькомовний термін «Vergangenheitsbewältigung», який більш точно перекладається як визначення, що означає осмислення минулого, включаючи висновки для сьогодення. Цей термін почав вживатися у (західно)німецькому суспільстві з середини 1950-х рр. Тоді він стояв в контексті морально-теологічного погляду на політику і мав на увазі індивідуальне випробування самого себе і свого сумління. Потім даний термін швидко перетворився на центральне поняття, яке означало загалом полеміку Федеративної Республіки Німеччини зі спадщиною нацистського періоду.

Слід враховувати, що цей термін завжди піддавався критиці, оскільки він начебто передбачав, що минуле можна заднім числом змінити або раз і назавжди з ним покінчити, ще й через те, що слово «здолати, подолати» має якийсь насильницький підтекст. Тому були й інші концепти – «обробка минулого», «політика щодо минулого», «політика відносно історії», а в середині 1990-х рр. в обіг ввійшов вислів «культура пам'яті». Кожне із цих визначень ставить у центр уваги здебільшого обмежений, чітко окреслений аспект справи. Але термін «подолання минулого» є більш доцільним, оскільки він розглядає відповідні явища у всій їх повноті. Термін ширший і охоплює весь спектр політичних, культурних, юридичних, наукових, педагогічних, естетичних і релігійних вимірів як періоду нацистської Німеччини, так і тоталітарного соціалізму колишньої НДР. Надто важливим був повоєнний розвиток Німеччини, поставших ФРН та НДР після

катастрофи Голокосту і їх ставлення до спадщини так званого Третього рейху, що не зводиться до того чи того політичного поля. Нацистське минуле наклало глибокий відбиток на всі сфери суспільно-політичного життя повоєнних німецьких терен.

Процес осмислення обтяжуючого минулого у Німеччині був болісним, він розтягнувся на кілька десятиліть і пройшов різні етапи по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель до ФРН у 1990 р. Відомий фахівець із цієї проблематики, професор університету м. Аахена Гельмут Кеніг, виходячи із глибини осмислення нацистського минулого (а з 1990 р. і соціалістичної НДР), слушно виділяє відповідні чотири історичні періоди у процесі становлення та розвитку політики «подолання минулого».

В роки першого періоду – із беззастережної капітуляції гітлерівської Німеччини до створення ФРН та НДР 1949 р., складові перетворень для переможених визначали держави-переможниці. Їх суть полягала у проведенні заходів з денацифікації державного управління, юстиції, освіти, економіки та всіх інших сфер. Для цієї фази характерні гострі дебати про вину, в ході яких теми націонал-соціалізму, війни, знищення мільйонів людей обговорювалися з сильним морально-абстрактним ухилом. Водночас реалізація завдань перевиховання і покарання активних прихильників нацизму відчутно наштовхувалася на серйозну протидію громадян.

Філософське осмислення епохи визначали, перш за все, представники екзистенціалізму Мартін Хайдеггер і Карл Ясперс. Написавши у 1946 р. одну з найвідоміших своїх праць – «Питання про вину» («Die Schuldfrage»), що вийшла друком у Гейдельберзі, К. Ясперс виділяючи чотири форми вини – кримінальну, політичну, моральну і метафізичну, вже в перші роки по-війні став сприйматися як «символ змінених часів і оцінок», як «вчитель Німеччини».

Створення двох німецьких держав – ФРН та НДР 1949 р. поклало початок другому етапу процесу подолання нацистського минулого у Німеччині, який охоплював події до 1959 р. включно. Для нього характерним було залучення до цієї справи державно-політичних інститутів ФРН і НДР. Засади державотворення значною мірою визначали спрямованість, обсяг і напрями перетворень. Для проведення відповідних змін вирішальне значення мала концепція витоків націонал-соціалізму. Зокрема, у Західній Німеччині виходили із аналізу вад Веймарської республіки та було взято курс на розбудову ефективної демократії. Також на процеси подолання нацистського минулого у двох німецьких державах безпосередній вплив мав міжнародний політичний контекст. В офіційному дискурсі Бонн відстоював непричетність широкого загалу німців до злочинів нацистської верхівки та СС. Закон про амністію 1949 р., при всіх застереженнях та запереченнях, поклав початок інтеграції діячів і прихильників націонал-соціалізму до державно-політичних структур, а традиційні еліти в економіці, адміністрації, науці майже у повному складі після недовгої перерви повернулися до своїх посад. Величезною підмогою для такого становища прислужилася холодна війна. За

відсутності конфлікту між Сходом і Заходом, цей закон і відповідна практика ніколи не знайшли би схвалення у західних держав-переможниць.

У своїй офіційній самоідентифікації ФРН одночасно, з одного боку, чітко відмежовується від нацистського минулого, з іншого, – великодушно прощає і замовчує солідарну політичну відповідальність за нацистське панування, а того, хто відкрито сповідував нацистську ідеологію, чекали суворі санкції. Тобто значення надавалося не тому, що людина робила за часів націонал-соціалізму і як вона до цього минулого ставиться, а лише тому, що особа в змозі і готова дати новому ладу і за що вона відповідальна в своїй новій професійній і громадській діяльності.

Натомість НДР, обравши у якості точки відліку не кінець, а початок Веймарської республіки, ідентифікувала себе із завершенням перерваної на півдороги революції 1918-1919 рр. Тому у Східній Німеччині складовими перетворень стали усупільнення засобів виробництва, позбавлення прав буржуазії і крупних землевласників та побудова робітничо-селянської держави й тим самим повний розрив із фашизмом.

Третій етап, або так звана «довга хвиля» опрацювання тоталітарної спадщини у ФРН охоплювала період 1960-х – 1989 рр. За оцінками німецьких дослідників, окрім іншого, вона стала етапом не лише формування, але й утвердження у суспільному дискурсі нової політичної культури. Вже на початку цього періоду масштаби нацистських злочинів і участь у них еліт широко відкрилися сприйняттю і суспільному усвідомленню. Цьому сприяли як створення урядом ФРН Центрального управління державної юстиції для розслідування злочинів націонал-соціалістів у м. Людвігсбург, так і процеси проти нацистських злочинців, відкриті за ініціативою Західної Німеччини, в першу чергу, Франкфуртський процес у справі про Освенцим. У ФРН уважно стежили за затриманням Ейхмана і судом над ним в Єрусалимі. Потік свідчень щодо нацистських злочинів прорвав попередню стіну замовчування минулого. Тему нацистського минулого підхопила література і творча інтелігенція. В університетах під натиском студентів з середини 1960-х рр. розгорнулася дискусія про нацистське минуле наук та вчених, поширилися гучні студентські протести. Конфлікти з приводу ставлення до нацистського минулого в ці роки досягли кульмінації і вилилися в широкий рух позапарламентської опозиції.

Зміна поколінь та вихід на арену молодого покоління німців, які не були пов'язані з нацизмом, сприяли широким суспільно-політичним змінам. Зокрема, на зміну офіційній політиці забуття прийшла політика покаяння та «подолання минулого». У рамках цих змін проводилися відповідні заходи, відкривались музеї, виставки, присвячені викриттю злочинного нацистського минулого. Уособленням цього було уклінне перепрошення Федерального канцлера Віллі Брандта перед пам'ятником гетто у Варшаві за злочини нацизму. Цей вчинок викликав неоднозначне ставлення у ФРН та за її межами. Критика на адресу канцлера певною мірою відображала й складнощі

в утвердженні нових засад політики пам'яті про нацистське минуле і його зlodіяння.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. проблема історичної пам'яті стала темою наукових конференцій і суспільних дискусій, як у ФРН, так і багатьох країнах Європи та світу. Новим явищем суспільно-політичного дискурсу стала знаменита промова Федерального президента Ріхарда фон Вайцзеккера у Бундестазі у 1985 р. У ній вперше на високому державному рівні 8 травня 1945 р. визначалося не лише як розгром Третього рейху, але і як дата звільнення німецького народу від гітлерівського фашизму. Промова Президента Р. фон Вайцзеккера стала офіційним благословенням висунення пам'яті про нацистське минуле в центр політичної культури.

Водночас різні підходи до публічного опрацювання нацистського минулого викликали пристрасті та суперечки. Кульмінацією полеміки стала «суперечка істориків» 1986-1987 рр. про користь і шкоду громадської дискусії з нацистським минулим і рефлексивного підходу до власної історії. У центрі її перебувало питання еволюції політичних і суспільно-філософських ідей, які уможливили зростання націонал-соціалізму, а також про більшовизм і європейський фашизм, сенс та призначення історії.

Ця суперечка мала суспільно-політичне значення. Найбільш активним критиком неоконсервативних підходів став філософ і соціолог Ю. Габермас, який виходив з того, що національну ідентичність німців слід обґрунтовувати шляхом зростання «конституційного патріотизму». На думку мислителя, це єдина форма етнічної ідентичності, яка не відчужує німців від Заходу. Під час дискусії багатьма дослідниками була слушно поставлена під сумнів спроба порівнювати націонал-соціалістичну диктатуру з іншими диктаторськими режимами.

Бурхлива полеміка про переваги і небезпеки постійної пам'яті про націонал-соціалізм і, передусім, про Голокост виявилася виключно корисною тим, хто бачив у цій пам'яті головний елемент політичної культури ФРН. Ніколи раніше в громадській дискусії не досягалося такого усвідомлення злочинного минулого німецької держави і суспільства, як у 1980-х рр. У результаті суспільного обговорення 1980-х рр. у дискурсі щодо подолання минулого гору взяла позиція Ю. Габермаса щодо відповідальності за нацистські злочини всіх поколінь німецької нації. Таким чином, головним елементом політичної культури ФРН, підтвердженням її демократичного поступу стала пам'ять та відповідальність німців за націонал-соціалізм і, передусім, за Голокост. Цей концепт перетворився на один з вагомих чинників демократичного профілю ФРН як держави і всього суспільства.

Четвертий період політики «подолання минулого» у Німеччині наступив з відходом у минуле НДР та відновленням 1990 р. державної єдності німецького народу. Йому притаманне посилення уваги як до подолання нацистського минулого, так і тоталітарної спадщини в колишній східнонімецькій державі. Вчені й політики зайнялися осмисленням минулого НДР, була створена парламентська комісія, яка зайнялася «опрацюванням

історії». Сам політичний режим НДР у наукових і політичних текстах все більше фігурував як «диктатура СЄПН», тобто правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини».

На противагу крайнім правим, які ще з 1970-х рр. заперечували Голокост, а з об'єднанням Німеччини прагнули розширити свій вплив, було прийнято низку законодавчих актів: 1985, 1992, 2002 та 2005 рр., що передбачали правову відповідальність за такі твердження. У дебатах на рубежі XX-XXI ст. про можливість, сенс і мету подолання минулого НДР засобами кримінального права саме практика подолання нацистського минулого слугувала орієнтиром, на який постійно посилялися.

Водночас на цьому етапі юридична боротьба з минулим НДР стала і полемікою з методами подолання нацистського минулого в Західній Німеччині. Так, якщо у ФРН у 1950-х рр. були взяті засади правової держави, коли заборона зворотної дії, яка записана у п.2 ст.103 Основного закону Західної Німеччини, слугувала бар'єром на шляху притягнення до відповідальності багатьох нацистських діячів, то по відношенню до політичного керівництва колишньої НДР та низки військовослужбовців були віднайдені небездоганні юридичні підстави щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності. Тобто засаднича заборона зворотної дії поступилася місцем вищій мірі справедливості. Тим самим після об'єднання Німеччини більше сотні осіб колишньої НДР були притягнені до кримінальної відповідальності за свої дії в суспільстві попередньої історичної доби.

В об'єднаній Німеччині процеси широкого осмислення нацистського минулого стали значно інтенсивнішими і більш унаочненими. Це відображалось в організації різних тематичних виставок, окремі з яких у спеціально обладнаних потягах демонструвалися по всій країні. Гаряче дебатувалися різні оцінки з приводу виставки, яка розповідала про злочини вермахту під час Другої світової війни. Яскравим прикладом цього була саме документальна виставка 1995 р. про історію вермахту часів Другої світової війни. Протягом кількох років у різних містах Німеччини її подивилися понад 800 тис. осіб. Другий розширений варіант цієї виставки був показаний громадськості у 2001 р., а її науковим консультантом виступив знавець нацистської Німеччини професор А. Людтке. Матеріали експозиції змінили уявлення громадян Німеччини, які до того були панівними, що буцімто звірства фашистів на окупованих територіях лежали провиною в основному на військах СС, але не армії. За словами А. Людтке, документи і фотографії «доводять згоду солдат із жорстокостями, що творилися, і підтверджують активну участь вермахту в тогочасних злочинах». Іншими словами, усвідомлення суспільством того факту, що нацистський режим підтримувала фактично переважна більшість населення тогочасної Німеччини, яка прямо чи опосередковано винна у злочинах тих часів, відбувалося із неабиякими складнощами.

Знаковою подією для подолання минулого став вихід та дискусії другої половини 1990-х рр. навколо книги американського дослідника Голокосту Даніеля Гольдхагена з провокаційною назвою «Добровільні підручні Гітлера». Твір Д. Гольдхагена – сина єврейського історика, який пережив перебування в єврейському гетто, витримав понад десять видань і викликав широкий суспільний резонанс у ФРН та за її межами. Незважаючи на початкове вельми критичне сприйняття, зокрема представниками німецького наукового співтовариства, дискусії і обговорення книги довели зрілість німецького суспільства. Запропоновані Д. Гольдхагеном зрозумілі і популярні пояснення причин Голокосту були сприйняті більшістю німців. Вони базувалися на тому, що політика Гітлера перевернула для багатьох німців уявлення про добро і зло, призвела до «нацистської німецької революції», яка, «передусім, була трансформацією свідомості та впровадженням у німців нової моралі». За оцінкою дослідника, тогочасні переконання і моральні почуття сприяли тому, що масове знищення євреїв розцінювалося як правильний вчинок, і «вбивці-злочинці» не хотіли говорити «ні». Оцінки Д. Гольдхагена виявилися особливо близькими німецькій молоді, яка завдяки американському досліднику бачила можливість ще раз як під час виступів 1960-х рр. кинути докір своїм предкам за вчинені в минулому злочини. Книга стала одним з найбільш затребуваних в сучасній ФРН видань про нацистський період, а її автор перетворився для багатьох на символ подолання нацизму.

Важливим напрямом роботи за сучасного етапу стала діяльність з відшкодування жертвам нацизму, примусовим робітникам Третього рейху, а також повернення майна і пограбованих культурних цінностей спадкоємцям тих репресованих євреїв, які постраждали під час нацизму. Відповідальними за проведення заходів були фонд «Взаєморозуміння і примирення» та Федеральне відомство центральних служб та невирішених питань власності (BADV). Робота останнього відомства з відшкодування охоплює питання щодо втрат як земельних ділянок та підприємств, так і творів мистецтва, тільки з 1990 р. спадкоємці репресованих євреїв знову можуть подати документи до BADV на отримання відшкодування.

Масштаби пограбування націонал-соціалістами у Європі у період з 1933 до 1945 рр. були величезні, лише кількість творів мистецтва сягала понад 600 тис., з них 200 тис. у Німеччині та Австрії, 100 тис. у Західній Європі і 300 тис. у Східній Європі. Важливим є те, що біля 100 тис. екземплярів ідентифікованих творів мистецтва донині не повернуті законним власникам, вони розпорошені по світу, зберігаються у публічних колекціях, музеях, на художніх виставках та у приватних власників і не можуть бути точно визначені кількісно.

Показово, що дискусії щодо компенсацій євреям відновилися у Німеччині після знайденої у Мюнхені 2012 р. вражаючої мистецької колекції. Зберігалася вона у квартирі сина колекціонера К. Гурлітта і нараховувала близько 1300 полотен художників класичного модернізму. В її когорті були

роботи П. Пікассо, М. Шагала, П.-О. Ренуара, А. Матісса, Е. Нольде. За оцінками експертів, загальна вартість «знахідки століття» перевищує 1 млрд. євро. Історія забутого мистецького скарбу свідчить: власність, вилучена у єврейських родин під час націонал-соціалізму, донині повноцінно не відшкодована їхнім спадкоємцям, і йдеться не лише про мистецтво. Вилучення майна на користь німців було тоді частиною державної політики, так званої «арізації».

Тогочасна нацистська окупаційна політика значно відрізнялася в Західній та Східній Європі. Франція, Бельгія та Нідерланди після визволення, перш за все, зафіксували втрати з приватних колекцій творів мистецтва, досить часто з єврейської власності. У Східній Європі німецькі спеціальні підрозділи грабували музейні колекції, художні галереї, бібліотеки, церкви, промислові потужності. Пограбувань зазнали і твори мистецтва з численних приватних колекцій. Про деякі картини нагадують лише списки втрачених творів. Варто враховувати те, що не всі незаконно переміщені та повернуті культурні цінності нині зберігаються у музеях та архівах. Безцінні експонати можна знайти у приватних колекціях, куплені вони, як правило, на відомих аукціонах світу.

Повернення, реституція викраденого мистецтва, трофеїв війни – це важлива справа та тонка сфера. Нині уряд ФРН, Європейський парламент та інші інституції виходять із того, що «Реституція майна – це більше, ніж повернення власності. Це повернення правосуддя, справедливості і людської гідності», які лягають у площину політики подолання минулого.

Нинішнє німецьке громадянське суспільство слушно підтримало спорудження меморіальних комплексів жертвам нацизму. Такі типові об'єкти, як картини, музеї, пам'ятники і місця пам'яті, архіви і бібліотеки представлені у науковому і повсякденному дискурсі. На державному рівні постали Меморіальний музей «Топографія терору», «Меморіал сінті та ромам», також було споруджено Єврейський музей, який висвітлює злочини Третього рейху, підтверджені документами та фотографіями.

Особливе місце у цій мережі посідає споруджений після довгих дискусій і відкритий у травні 2005 р. поблизу Рейхстагу Центральний меморіал пам'яті загиблим євреям Європи, які пішли у вічність в період націонал-соціалізму. Композиція меморіалу складається з 2711 бетонних стел, між якими розташовано підземний центр інформації – виставка фотографій із родинних архівів жертв Голокосту.

Велика увага до тогочасних злочинів та спорудження у Берліні низки меморіальних комплексів додали гостроти питанню провини та відповідальності. Ці споруди увіковічили пам'ять про жертви політики націонал-соціалізму, оприлюднили механізми скоєння злочинів проти людства і запобігання їх проявам у майбутньому. Усі ці меморіальні комплекси підкреслюють, наскільки болючим і травматичним є минуле, якої ваги у німецькому історичному дискурсі і суспільстві набули проблеми пам'яті.

Тим самим у Німеччині проблематиці подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті приділяється значна увага. Це стосується як формування належного національного наративу й культури пам'яті, відповідного історичного дискурсу, досліджень з цієї проблематики, так і розвитку музейної справи, формування карти документаційних центрів та музейних установ у мережі «Топографія терору» тощо. Упродовж останніх десятиліть у ФРН проводяться масові заходи на базі музеїв та меморіальних комплексів із широким залученням фотодокументів і свідчень очевидців.

Великої ваги для молодого покоління також набули дослідження історії власної родини. Нині численні архіви ФРН пропонують низку можливостей щодо з'ясування біографій. Зокрема, дослідження у Федеральному архіві при «Німецькій службі сповіщення найближчих родичів про загиблих колишнього німецького вермахту» або в списках зниклих без вісти є доступними і для приватних осіб. Такі пошуки надають шанси молодим людям відшукати, дослідити і задокументувати долю своїх предків під час Другої світової війни.

На державному рівні у ФРН втілюється програма «Молодь пам'ятає», яка дозволить збільшити число молодіжних екскурсій на територію колишніх таборів смерті. Протягом двох наступних років у понад 500 поїздках передбачається, що більше 10 тисяч школярів відвідають колишні табори знищення людей нацистами як на території ФРН, так і сусідніх держав. «Забезпечити у Німеччині і в майбутньому живу культуру пам'яті, допомогти молодим людям доторкнутися до їх власної історії, а також створити простір для зустрічей і діалогу» – так визначають мету програми «Молодь пам'ятає» у спільному обґрунтуванні МЗС ФРН, міністерства у справах сім'ї, літніх громадян, жінок та молоді і Уповноваженого уряду Німеччини з питань культури та ЗМІ.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що в історичному дискурсі подолання нацистського минулого і спадщини тоталітарного соціалізму в Німеччині проведена величезна робота, головні напрями якої можуть прислужитися і сучасній Україні.

Важливою складовою цієї діяльності став розгляд «проблеми вини» і сумісності ідеї національної величі та чесного викладу історії. Завдяки дискусії про «проблеми вини» в німецькому суспільстві утвердилися уявлення про те, що будь-які позитивні, але не пов'язані з реальністю, історичні міфи не здатні стати підставою для справжнього розвитку країни, а протиотрутою від повторення жахливих сторінок історії служить не їх забуття, а невмируща пам'ять.

Сповідування такого підходу включає відповідний комплекс широких суспільно-політичних і соціально-економічних заходів, починаючи від денацифікації, люстрації, закінчуючи виплатами грошових компенсацій жертвам режиму, реституції їх власності, а також створення музеїв та меморіальних комплексів і розгортання роботи відповідної спрямованості на їх базі.

Важливим чинником, що мав позитивний вплив на опрацювання «проблеми вини» в Німеччині, стала зміна поколінь. Для людей, які не застали гітлерівський режим або не брали участі у беззаконні в силу юного віку, виявилось набагато легше актуалізувати в громадському просторі пам'ять про злочини нацизму. Покоління людей, які пережили націонал-соціалістичний режим у роки свого життєвого розквіту, навпаки – довгий час перешкоджали повноцінному розкриттю «проблеми вини» і проведенню відповідних політико-юридичних заходів у післявоєнній Німеччині.

Завдяки широким суспільно-політичним дискусіям, залученням до них видатних мислителів та фахівців-істориків, у повоєнному дискурсі Німеччини відбулося чітке розмежування понять «колективна вина» і «колективна відповідальність». Відкинувши можливість першого твердження і визнавши необхідність останнього, як вже пізніше зазначив Ю. Габермас у ході «суперечки істориків» у середині 1980-х рр., історична (тобто колективна) відповідальність актуальна для всіх поколінь нації, які живуть і будуть жити після скоєних злочинів.

Нацизм у Німеччині перестав сприйматися у нерозривному зв'язку з поняттям «німецький народ». Пішли з життя або втратили колишній вплив багато людей, для яких нацистські злочини були конкретними діями їх самих або їх близьких і знайомих. У той же час в Німеччині вирости покоління тих людей, які не застали нацизм і, отже, не могли бути причетні до його політики. Для таких людей критика нацизму не сприймалася як критика самих себе і свого народу, а трактувалася, насамперед, як критика конкретного політичного режиму.

З відходом у минуле НДР та відновленням 1990 р. державної єдності німецького народу зросла увага як до подолання нацистського минулого, так і тоталітарної соціалістичної спадщини в колишній східнонімецькій державі. Вчені й політики переймаються осмисленням минулого НДР, цьому прислужилася не лише створена парламентська комісія, яка зайнялася «опрацюванням історії», але і систематизація архівів відповідних структур колишньої «німецької соціалістичної держави», відповідна освітньо-виховна робота. Сам політичний режим НДР у наукових і політичних визначеннях постає «диктатурою колишньої правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини».

Завдяки політиці «подолання минулого» та сучасній культурі пам'яті у об'єднаній Німеччині став можливим виважений підхід до національної історії. Він передбачає особливе почуття відповідальності за все своє минуле. Завдяки проведеним заходам у попередні роки в освітній, культурній, історичній політиці поступово в Німеччині сформувався громадський консенсус щодо визнання злочинів і винесення уроків з минулого. Для сучасної ФРН, як і для будь якого іншого західного суспільства, ставлення до Голокосту є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, найвиразнішим символом злочинів нацизму та центральною історичною

подією XX ст. Усвідомлена пам'ять про злочини Другої світової війни уможливила інкорпорацію Голокосту до німецького історичного наративу.

Інакше кажучи, вирішальний поворот у політиці пам'яті відбувся на сучасному етапі, починаючи з об'єднання Німеччини. Подолання минулого – категорія, що має пряме відношення до сьогодення та майбутнього німецького народу. Про це писав ще по війні філософ Карл Ясперс: «Надія тільки на те, що жах буде усвідомлений. Не можна допустити, щоб жахи минулого пішли в забуття. Потрібно весь час нагадувати про минуле. Воно виявилося можливим, і ця можливість залишається. Лише знання здатні запобігти цьому».

2.3. Відновлення величі: політика національної консолідації Франції після Другої світової війни

Актуальність дослідження політики національної консолідації Франції після Другої світової війни обумовлена тією роллю, яку ця країна сьогодні відіграє на міжнародній арені, та тим історичним досвідом, який вона накопичила у внутрішній, зовнішній та безпековій політиці. Здатність Франції за будь-яких умов незмінно відстоювати власні національні інтереси та демонструвати власні лідерські амбіції може служити прикладом для багатьох держав.

Франція є провідною європейською країною, яка зробила значний внесок у розвиток континенту та відіграла суттєву роль у формуванні архітектури міжнародної безпеки нашого регіону. Намагаючись зберегти свій вплив на світову політику, Франція після закінчення Другої світової війни проводить активну політику національної консолідації, основними елементами якої є прагнення до відновлення та посилення власної національної величі, формування міцної національної ідентичності, намагання бути провідним актором у міжнародних відносинах та євроцентризм. Щоправда у XXI ст. Франція зіткнулася із численними кризами у внутрішній та зовнішній політиці.

Під час Другої світової війни та відразу після її завершення найбільш гострою зовнішньополітичною проблемою Франції було досягнення триєдиної мети – відновлення незалежності та статусу великої держави, а також збереження колоніальних володінь. Вміло балансуючи між США, СРСР та Великобританією, Франція після війни отримала набагато більше, аніж могла сподіватися: відновлення незалежності та статусу великої держави; повернення анексованих територій; відновлення та міжнародне визнання довоєнних колоніальних володінь; встановлення опіки над частиною італійських колоній; одержання контролю над окремими зонами окупації в Німеччині та Австрії. Франція також стала співзасновником ООН та здобула місце постійного члена Ради Безпеки, яка стала глобальною регулюючою структурою у питаннях міжнародної безпеки із правом застосування санкцій та сили щодо порушників міжнародного права.

Після завершення Другої світової війни Четверта французька республіка перебувала у тривалій економічній і політичній кризі: країну охопили неперервні страйки, тривали антиколоніальні війни в Індокитаї, Мадагаскарі та Алжирі. Алжирська війна стала важким тягарем для нездатних навести лад в економіці так званих «примарних урядів», викликала осуд світової спільноти та обурення громадськості самої Франції. За 12 років існування Четвертої французької республіки змінилось 22 склади урядів і 12 його глав.

У таких складних умовах 1 червня 1958 р. Шарль де Голль був затверджений на посаді Голови Ради Міністрів Франції з піврічними надзвичайними повноваженнями. Конституційний референдум 28 вересня 1958 р. завершив дванадцятирічну історію Четвертої Французької республіки, і 21 грудня 1958 р. Шарль де Голль був обраний першим президентом П'ятої республіки.

Результатом економічної політики за часів де Голля стало те, що з нульової позначки у 1958 р. золотий запас Франції зріс до 4,5 мільярдів доларів у 1965 р. Франції вдалося не лише повністю розрахуватися зі своїми зовнішніми боргами, але й перетворитися на кредитора. Франк став однією з найбільш стабільних конвертованих світових валют. Обсяг промислового виробництва зріс на 60%, а обсяг експорту на 88%. Значно підвищився рівень життя населення. За десятиліття президентства Шарля де Голля чисельність французів збільшилась з 45 до 50 мільйонів.

Своєрідним був підхід Шарля де Голля до європейського будівництва. Він наголошував, що не вірить у доцільність чи можливість наднаціонального об'єднання, яке б вело до стирання національних особливостей європейських народів та намагався розробити таку схему економічної співпраці в Європі, яка була б вигідною насамперед Франції. Вищість національних економічних інтересів над загальноєвропейськими проявилася у 1965 р. під час «кризи пустого стільця», коли де Голль заявив, що Франція залишає Спільний ринок, а вже в січні 1966 р., досягнувши задоволення своїх вимог, Франція повернулася до ЄЕС.

Загалом позиція де Голля щодо європейської інтеграції була досить суперечливою і суттєво стримувала її розвиток. Зокрема, він різко критикував діяльність наднаціональних комісій чи органів, які не були б підзвітні національним урядам, називаючи їх «творіннями технократів». Він вважав, що для політичного управління об'єднаною Європою підійшли б комісії у складі делегатів від національних урядів, бо ці люди несуть відповідальність перед своїми громадянами.

Не простими були стосунки Франції часів де Голля із Північноатлантичним альянсом. Прагнення національної величі спонукало генерала домагатися вищого статусу в НАТО, ніж Франція насправді заслуговувала. У вересні 1958 р. він пише листа президентові США Д. Ейзенхауеру, в якому пропонує замінити американське домінування в НАТО на трискладовий блок зі США, Великобританії та Франції. США, які

несли на собі основний тягар Холодної війни та володіли більшістю стратегічних запасів ядерної зброї Північноатлантичного альянсу, не пристали на таку пропозицію. У відповідь Франція стала блокувати всі зусилля США по розбудові НАТО, розпочала активні атомні дослідження за військовою програмою, сформувала автономний від НАТО власний військовий потенціал та врешті-решт у 1966 р. залишила військову структуру Альянсу.

Шарль де Голль став засновником ідеології голлізму, яка значною мірою визначала пріоритети повоєнного розвитку Франції та впливала на її внутрішню і зовнішню політику. Найголовнішими постулатами політичної філософії голлізму стали пріоритет національного фактору та абсолютизація сили. Характерною рисою голлізму в міжнародних відносинах була концепція стосовно переваги національних інтересів над політичними, ідеологічними, економічними та іншими, як частковими.

Голлістський рух не був однорідним на кожному з етапів свого розвитку. Але у нього існує і глибока спадкоємність, яка ґрунтується на загальних підходах, властивих голлістам усіх поколінь: сильна виконавча влада на чолі із президентом, який має широкі повноваження; ідея «національної величі», спрямована на захист інтересів нації; соціально-економічна політика в дусі реформізму, яка повинна забезпечити добробут французького народу; пряма демократія через проведення референдумів із найважливіших державних питань.

У контексті відновлення національної величі Франції після Другої світової війни особливе місце належить ядерній програмі. Ядерна зброя сприймається французькими керівниками не тільки як гарант її національної незалежності, але й як фактор, що забезпечує державі свободу дій у політичному та військовому вимірах. Французькі лідери розглядають ядерний потенціал своєї держави як провідний чинник, що забезпечує свободу в Європі та який спроможний забезпечити європейцям ядерний щит на заміну американського.

Важливим є аналіз глобальної стратегії та політики Франції в контексті розпаду біполярної системи та розширення НАТО і ЄС на Схід континенту. Після закінчення Холодної війни у Центрально-Східній Європі виник своєрідний вакуум безпеки, що міг призвести до початку нових регіональних конфліктів. Постало питання розширення НАТО на Схід. У той час як США наголошували на потребі заповнити вакуум безпеки, створивши умови якнайшвидшої інтеграції держав регіону до західних політичних, економічних та військових структур, Франція вказувала на недоцільність витрачати значні кошти й ризикувати життям своїх громадян заради захисту країн, що не належать до сфери життєво важливих інтересів Альянсу, наголошувала на відсутності загрози для цих країн з боку Росії та ймовірності спровокувати цю загрозу, посиливши в Росії антизахідні настрої та зміцнивши позиції радикалів.

Пізніше Франція активізувала співпрацю в рамках НАТО та підтримала процес розширення Альянсу на Схід. Але ця ситуація наочно демонструє наявність особливих франко-російських взаємин, у чому Україна не одноразово мала нагоду переконатися. Сьогодні у Франції також існує переконання, що будь-яке розширення НАТО на пострадянському просторі є контрпродуктивним, оскільки це може призвести до зростання напруженості у відносинах між країнами НАТО та Росією.

Великого значення у контексті реалізації політики національної консолідації у Франції надається проблематиці збереження національної ідентичності, головними аспектами якої є французька мова та культура. Держава проводить жорстку мовну політику, спрямовану на підвищення статусу французької мови не тільки на території країни, але й далеко за її межами. Мовна політика є складовою культурної, освітньої, видавничої, інформаційної і, особливо, національної політики, яка закріплюється законодавчими актами, забезпечує функціонування та вибір мов спілкування, визначає сфери їх розповсюдження і застосування. Для французького політикуму та суспільства розповсюдження французької мови по всьому світу є надзвичайно важливим та одним із принципових аспектів зовнішньополітичного курсу.

За спостереженнями французького дослідника Ф. Шарійона, зовнішня політика Франції часів П'ятої республіки характеризується дихотомією розривів та спадковості. Під час зміни президентської влади завжди виникало питання чи сформулює новий господар Єлисейського палацу інший дипломатичний курс, чи буде дотримуватися тих же підходів та ідей, що і його попередник. Із часів Шарля де Голля кожен із президентів по своєму вирішував цю дилему, здебільшого зберігаючи спадковість по найбільш принциповим і стратегічним питанням, привносячи щось нове у деталях та тактиці їх реалізації.

У цьому сенсі заслуговує детального аналізу діяльність новообраного президента Франції Еммануеля Макрона. Загалом його політична програма розрахована на подальшу глобалізацію економіки Франції, поглиблення європейського та євроатлантичного співробітництва, посилення регіонального лідерства Французької республіки. Відмінними рисами стилю нинішнього президента є надзвичайно високий темп дипломатичної діяльності, що проявляється у великій кількості міжнародних візитів і зустрічей, та зростаюча ініціативність зовнішньої політики. При цьому зовнішньополітичні цілі Е. Макрона характеризуються певною суперечністю: слідування національним інтересам поєднується із захистом ліберальної демократії по всьому світу; автономність країни на міжнародній арені пов'язується із прагненням до зміцнення європейської та євроатлантичної солідарності; бажання розвивати особливі стосунки із Російською Федерацією сусидить із жорсткою критикою її агресивної політики.

Особливістю дипломатії Е. Макрона є прагнення стати модератором у будь-якій конфліктній ситуації на міжнародній арені та готовність вести

переговори із усіма світовими лідерами. Але у діях та заявах французького президента не завжди прослідковується логіка та чітка послідовність.

Наприкінці серпня 2019 р. на щорічній зустрічі з послами президент Е. Макрон виголосив промову, у якій запропонував нове стратегічне бачення зовнішньополітичних пріоритетів Франції. Він констатував крах світобудови, який спостерігається одночасно в безпеці, політиці й економіці. Світ, яким його бачить Е. Макрон, рухається до нової американсько-китайської біполярності. Причому розслаблена й аморфна Європа на додачу виявилася ще й зоною американсько-російського протистояння.

Французький президент визначив основні напрями, рухаючись якими Франція може досягти своєї великої мети. Перш за все – це взяття на себе ролі «балансуючої сили», здатної принести вирішення глибинних проблем світобудови. Мова йде про залучення Росії до Західного світу на противагу її підкоренню Китаєм. Якщо тільки Росія вирішить конфлікт із Україною, вона може стати повноправним партнером Заходу на кращих умовах, ніж це обіцяє Китай. По-друге, посилення «європейського суверенітету» на противагу націоналізму. По-третє, формування оновленого партнерства із країнами Середземномор'я та Африки. По-четверте, активізація міжнародних зусиль Франції у багатосторонніх форматах в інтересах глобального розвитку. По-п'яте, розвиток нового інструментарію зовнішньої політики Франції. Дипломатія має діяти спільно із секторальними професіоналами і громадянським суспільством.

Слід відзначити неоднозначне сприйняття таких пропозицій французького лідера багатьма експертами як в Україні, так і за її межами, особливо у контексті його намірів умиротворення Росії як країни-агресора. Просування Францією діалогу з Москвою без будь-яких умов означає задоволення незаконних інтересів Росії. Головна небезпека полягає у тому, що подібна позиція Франції ослаблює захист таких союзників Заходу як Україна й Грузія та може спонукати РФ до посилення агресії щодо цих країн.

Позитивно оцінюючи повоєнний розвиток Франції, окремо слід зупинитися на проблемах внутрішнього та зовнішнього розвитку цієї країни.

1. Франція повоєнного періоду характеризується суперечливою і непослідовною економічною політикою. Після Другої світової війни у своєму економічному розвитку країна пройшла етапи як екстенсивного, так і інтенсивного зростання, переходячи від політики «дирижизму» і націоналізації до приватизації і соціально орієнтованої ринкової економіки. Можна зробити висновок про невідповідність глобальних геополітичних прагнень Франції її економічним можливостям. Так, за даними Світового банку у 2018 р., Франція займала 7-ме місце у рейтингу країн за розміром ВВП та десяте місце у рейтингу країн за розміром ВВП за паритетом купівельної спроможності. За індексом глобальної конкурентоспроможності Франція посідає 21-ше місце у світі. Державний бюджет країни протягом останніх сорока років є дефіцитним. У 2015 р. дефіцит склав 83 млрд. євро, що відповідало 3,6% ВВП. Французька податкова система є досить

складною, з високими граничними ставками, адміністративними витратами та великою кількістю місцевих податків. Рівень бізнес-витрат на НДДКР у Франції відносно низький порівняно з іншими розвинутими країнами. Зовнішньоторговельний баланс протягом останнього десятиріччя є дефіцитним і складав у 2015 р. 78,4 млрд. дол.

2. Прорахунки в економічній політиці призвели до накопичення серйозних проблем у соціальній сфері, що знайшло своє втілення у протестах «жовтих жилетів». Поширення протестного руху, зростання насильства та неспроможність уряду дієво на це реагувати нанесли серйозного удару по репутації президента Е. Макрона та його лідерських амбіціях.

3. Лідерські прагнення сучасної Франції не знаходять належного втілення на міжнародній арені. Німецько-французькі відносини втратили позитивну динаміку, що призводить до послаблення впливу обох країн. Енергійне бажання знову відігравати провідну роль на континенті залишається недосяжним. Пропозиції щодо реформування ЄС поки що не знаходять належного схвалення, що підштовхує Францію до автономних дій та активізації Середземноморського й Африканського напрямків її політики, які так само важко назвати успішними. Не просто складаються відносини із США, досить суперечливо відбувається франко-російська співпраця. Та й наполегливе прагнення вирішити українсько-російський конфлікт шляхом примушення до поступок України, замість тиску на російського агресора, навряд чи зміцнить лідерство Франції на європейському континенті.

4. Під великою загрозою перебуває національна ідентичність французького народу, якщо виходити із класичного європейського розуміння сутності цього терміну. Непродумана імміграційна політика, абсолютизація ідеології мультикультуралізму, толерантності, політкоректності, максимальної поблажливості по відношенню до національних, релігійних та сексуальних меншин призвели до руйнування традиційних підвалин французького суспільства. Значна кількість мусульман та їх активізація у суспільному житті Франції породили конфлікти на релігійному та культурному ґрунті. Складно відбувається інтеграція мігрантів у французьку спільноту через відмову від прийняття ними європейських цінностей.

Перед Францією стоїть складне завдання, яким чином, враховуючи негативні демографічні тенденції та постійне зростання кількості мусульман у державі, зберегти національну ідентичність французів та не втратити лідируючі позиції в арабському світі.

Що стосується відносин між Україною і Францією, то протягом довгого часу вони мали обмежений характер, оскільки головні пріоритети французької зовнішньої політики більше стосувалися південного, а не східного напрямків. При цьому на Сході французькі інтереси передусім були зосереджені на Росії. Проте за останні роки наші країни розвинули нові напрямки співпраці, особливо в «нормандському форматі». Важливість Франції для України важко переоцінити, оскільки Франція підтримує український суверенітет та є ключовим гравцем європейської безпеки. Проте

політика Франції стосовно України залишається обмеженою через відсутність чіткої позиції та наявність проросійського політичного і бізнес-лобі.

Україна може підвищити свій авторитет у Франції, якщо позиціонуватиме себе як «країна рішень», а не як «захисник європейської ідентичності від Росії». Позитивний меседж має стати невід'ємною складовою комунікаційних зусиль української влади у часи, коли її критикують за недостатній темп реформ і скромні результати у боротьбі з корупцією.

Аналіз політики національної консолідації Франції після Другої світової війни переконливо демонструє, що держава, яка претендує на суб'єктність у міжнародних відносинах має бути цілісною та сильною зсередини. П'ята Французька республіка стала найстабільнішим політичним режимом в історії цієї країни. Виконавча влада активно співпрацює із Національними зборами, введені обмеження, які збалансували повноваження президента, сформований суспільний консенсус щодо домінування національних інтересів над політичними, економічними, ідеологічними, партійними тощо. Ідеологія голлізму, пройшовши певні трансформації, пропагує цінності ліберальної демократії, вільного ринку, визначає пріоритетами розвитку європейську інтеграцію та активну участь у процесах глобального розвитку. При цьому сучасна Франція має цілий ряд невирішених проблем у внутрішній та зовнішній політиці.

Повоєнний французький досвід політики національної консолідації виглядає корисним і для України. Історичний розвиток Французької республіки наочно демонструє, що лише та країна, яка неухильно відстоює власні національні інтереси та не йде на поступки суперникам у принципових питаннях, може зберегти національну незалежність і суверенітет, гарантувати національну безпеку та стати впливовим суб'єктом міжнародних відносин. В історичному контексті важливим є французький досвід компенсації своєї відносної фінансово-економічної слабкості шляхом активізації широкого арсеналу методів зовнішньополітичної діяльності на міжнародній арені через маневрування та максимальне використання політичних, ідеологічних, моральних та інших резервів, що спроможні надати державі вплив, більший від того, на який вона реально може розраховувати.

2.4. Великий китайський шлях реформ: стратегія Ден Сяопіна та результати її реалізації

«Китайське диво», у витоків якого стояв неформальний лідер країни Ден Сяопін, до сьогодні виглядає для всього світу неймовірним. Ще в 1970 рр. відстала й автаркічна країна, КНР за чотири десятиліття впевнено «прописалась» у лавах світових лідерів, за багатьма економічними показниками вийшовши на перші місця. З 2014 р. економіка Китаю посідає перше місце у світі за ВВП за паритетом купівельної спроможності, а з 2016 р. – друге після США місце за номінальним ВВП. Попри те, що темпи

економічного зростання Китаю у 2018 р. досягли мінімуму за останні 28 років (ВВП зріс за рік на 6,6%. Для порівняння: у 2011 р. – 9,3%, у 2010 р. – 10,4%), усе ж торік номінальний ВВП за рік збільшився на 1,7 трлн дол. і сягнув 13,6 трлн дол. При цьому ВВП на душу населення вийшов на рівень 9776,375 дол. (у 2017 р. – 8762,232 дол.) і досяг історичного рекорду, ставши найбільшим за всю історію країни. І все це – без істотних соціально-політичних і світоглядних потрясінь, етнічних чи релігійних конфліктів, без шоківих реформ і соціального напруження.

У 1976 р., на момент смерті Мао Цзедуна, країна перебувала на порозі соціально-політичної кризи. Десятиліття «Великого стрибка» й «Культурної революції» призвели до знищення значної частини національної інтелектуальної еліти, спричинили катастрофічне зубожіння населення та кинули країну в економічну депресію. Тодішню основу промисловості Китаю складали побудовані за сприяння СРСР ще в середині ХХ ст. кілька тисяч великих підприємств, що в подальшому не оновлювалися через відсутність доступу до нових технологій. За даними ГСУ КНР, розмір національного доходу на душу населення навіть у 1980 р. становив 213-223 дол., що було одним з найнижчих показників у світі. Країна потребувала радикальних змін, які й випало здійснювати Ден Сяопіну. Офіційно не перебуваючи на найвищих державних посадах, він на кінець 1978 р. перетворитися на фактичного лідера держави.

У листопаді-грудні 1978 р. у Пекіні відбувалася робоча нарада ЦК КПК, центральним питанням якої була переорієнтація роботи на здійснення всеохопної модернізації країни на соціалістичних засадах та окреслено її напрями: економічні реформи, розвиток демократії та її правових засад. Попри всю термінологічну схожість із завданнями «третьої хвилі демократизації» в постсоціалістичних країнах Європи та пострадянського простору, уся ця «модернізаційна тріада» в китайському виконанні істотно відрізнялася від європейської і була вправно поєднана зі зверненням до національно-культурних витоків китайської цивілізації.

18-22 грудня 1978 р. третій пленум ЦК КПК 11-го скликання ухвалив важливі постанови з питань реформування економіки й економічного управління, розвитку сільського господарства і поліпшення життя населення, чим започаткував здійснення політики, яка отримала назву «реформ та відкритості». Пленум схвалив і затвердив внесену Ден Сяопіном програму реформ.

Слід зазначити, що ініціативи Ден Сяопіна за всього їх новаторства не були сприйняті як надто радикальні і вже тому мали шанс на підтримку рештою партійного керівництва і суспільством у цілому. Раніше формально подібні наміри проголошувалися Мао Цзедуном (1957 р.) та прем'єр-міністром Чжоу Еньлаєм (1964 р.). Висуваючи радикальні ідеї реформування країни, Ден Сяопін у кращих традиціях східної політики посилався на своїх попередників, чим забезпечував сприйняття новацій.

Заплановані реформи були орієнтовані на тривалі терміни: збільшення валової продукції промисловості і сільського господарства в чотири рази – до 2000 р. та формування суспільства «середньої заможності» – до 2021 р. У рамках першого терміну було визначено так звані «чотири модернізації», що стосувалися сільського господарства, промисловості, військової сфери та сфери високих технологій (науково-технічної). Друга далекосяжна мета – побудова «суспільства зі середньо заможним рівнем життя» («сяо кан») була проголошена Ден Сяопіном у 1979 р. Використання конфуціанського терміну «сяо кан» було сигналом підведення під потрібні реформи потужної, закоріненої у тисячоліття ідеологічної та історико-культурної бази і дало старт поступовій заміні марксистської ідеології конфуціанською шляхом їх синтезу. У жовтні 1987 р. концепція «сяо кан» була офіційно затверджена як «другий крок» стратегії модернізації.

Ден Сяопін та його послідовники добре усвідомлювали соціополітичні небезпеки запровадження ринкової економіки та демократизації суспільного життя як політичного забезпечення економічних перетворень у країні, історичні традиції якої не були пов'язані ані зі свободою підприємництва, ані з демократичними свободами й правами. Усі новації, навіть за жорсткого контролю партії й збереження потужного державного сектору, поєднані з відкриттям Китаю для зовнішнього світу, мали тягнути за собою і поглиблення соціального розшарування, і проникнення в масову свідомість західних цінностей – передусім, цінності людини, людської гідності й свободи. А це, своєю чергою, уможливлювало соціально-політичні конфлікти й загрожувало традиційній для Китаю морально-етичній системі, якою забезпечено функціонування ієрархічно побудованих суспільств узагалі й Китаю, зокрема, та підпорядкування особи суспільній ієрархії. В умовах ринкової економіки потрібний був ідеологічний ґрунт, спроможний конкурувати з марксизмом: забезпечувати підпорядкування величезних народних мас єдиній керівній волі й водночас надихати на добровільне підпорядкування спільній меті – потрібна була ідеологія, здатна слугувати чинником консолідації нації, яка б не вступала в прямий конфлікт ані з глибоко укоріненим марксизмом, ані з ринковою дійсністю і водночас не відштовхувала б своєю новизною, була освячена традицією. Отож звернення до конфуціанства було викликано прагматичною потребою консолідації суспільства навколо реалізації державних завдань і утримання його в рамках морально-етичної системи, альтернативної західній.

Слід зазначити, що в конфуціанстві історичний розвиток розглядається як циклічний, за якого суспільство періодично проходить низку етапів – від хаотичного стану («хуньлуань») до впорядкованого, в якому оптимально забезпечені життєві потреби його членів («сяо кан»). Однак досягнення стану «сяо кан» ще не гарантує подальшого успішного поступу – для того знову потрібні надзусилля суспільного цілого, аби успішно пройти його і здійснити перехід до найвищого щаблю суспільного буття, який має назву «датун» – суспільство загальної гармонії. Однак і цей щабель не є «кінцем історії»:

навіть стан «датун» має ризики падіння в хаос, якщо не супроводжується повсякчасною моральною роботою зі самовдосконалення кожного на шляху, відповідному Дао – вищому моральному Закону Неба. Обидва концепти – «сяо кан» і «датун» за всієї їх суголосності марксистським «соціалізмом» та «комунізмом» значно краще мобілізують суспільство – і тому, що відповідні історичним і культурним традиціям китайського народу, і тому, що не передбачають кінця історії, а є лише шляхом до морального самовдосконалення. А отже те, чого так не вистачало утилітарному марксизму в його не лише маоїстському, а й радянському варіанті – морального складника не як «підпорки» для матеріального добробуту, а як вищої за цей добробут мети, у відроджуваному на шляху «реформ і відкритості» конфуціанстві отримало виразний наголос.

У 1978 р. Компартія Китаю оголосила про намір створити в Китаї «планову економіку, доповнену регулюванням ринку». Однак масштабним практичним крокам передувала копітка робота з вивчення світового досвіду модернізації. Крім того, у перші роки змін КПК не ухвалювала жодних постанов і приписів щодо форм господарювання, очікуючи результатів розвитку запущених процесів з тим, аби побачити, які форми виявляться прийнятними і ефективними.

Наголос було поставлено на комплексне реформування передусім сільського господарства, що розпочалося 1979 р. з деколективізації – скасування комун і переходу на подвірний підряд земель, що юридично залишились у державній власності, однак були передані в сімейне користування на термін від 3-5 до 15 років, який згодом був збільшений до 50-70 років. Обов'язковий продаж селянами частини виробленої сільгосппродукції за фіксованою ціною залишався, однак самі закупівельні ціни на продовольство і технічні культури було підвищено (у порівнянні з цінами на промислову продукцію на 38% до 1981 р. та на 77% – до 1989 р.). Крім того, інша частина продукції залишалась у селян і нею вони розпоряджались на власний розсуд, що створило матеріальний стимул для нарощування обсягів виробництва та його продуктивності. Унаслідок цього за перше десятиліття модернізації виробництво продовольства в країні збільшилося в 1,5 рази. Поштовх, наданий розвитку сільського господарства шляхом поступового переходу на ринкові засади під контролем держави і за її різноманітної підтримки й опіки, був очевидно вдалим.

Разом з тим від початку 1980 рр. відбувалися зміни й у дрібній та середній промисловості, однак, у першу чергу, через стимулювання сільського промислу, рослинництва, тваринництва, розведення риби, перевезення вантажів, посередницької торгівлі тощо. У тих місцевостях, де у селян була відносно велика сільськогосподарська техніка та приміщення, групи господарств об'єднувалися для їх спільного використання у «нові господарські об'єднання», що мало наслідком появу «спеціалізованих дворів» із ділянками землі в десятки разів більшими за середні. Важливим є те, що розвиток сільської промисловості, супроводжуваний міграцією певної

частини селян до міста і перетворення їх на найманих працівників, відбувалося в Китаї без вилучення у селян їх прав на землю. Отримували вони від держави й допомогу технікою.

Наступним кроком лібералізації стала офіційна легалізація приватної власності та найманої праці в 1987 р (рішенням XIII з'їзду КПК). Зміни в напрямі поступового й обережного запровадження ринкової економіки мали своїм результатом стрімке зростання кількості індивідуальних, колективних та приватнокапіталістичних підприємств і господарств. За даними китайської статистики, з 1985 по 1990 рр. число приватних господарств зросло майже вдвічі: з 3,3 млн до 6,1 млн, а обсяг виробництва в цьому секторі збільшився в 7 разів. Водночас зростає й кількість державних підприємств – з 93 до 104 тис. Відтак посилення приватного сектору не заступало собою розвиток державного, який залишився жорстко плановим, однак підтримуваним дешевими кредитами. Ставку було зроблено на розвиток обох секторів – і державного, і приватного.

Якщо в сільській місцевості розвиток дрібного й середнього підприємництва стимулювався технічною допомогою, менеджерськими й маркетинговими послугами з боку держави, то в державному промисловому секторі, де на кінець 1970 рр. було зайнято лише 18% населення КНР, стимулювання набуло іншого вигляду. Більшість промислових підприємств, особливо великих, були збитковими і потребували державних дотацій. У 1978-1979 рр. на них було запроваджено розширений господарський розрахунок, форми якого варіювалися залежно від підприємства. Підприємства, що перевищували державний план, отримали дозвіл продавати частину надпланової продукції самостійно і за вільною ціною, а отримані кошти за згодою колективу використовувати на власний розсуд. У 1980 р. близько 60% всіх державних підприємств Китаю отримали право продавати надпланову продукцію, водночас кількість обов'язкових показників, що передбачалися держпланом, було в рази скорочено – до 5% від числа показників, що застосовувалися раніше. У 1984 р. госпрозрахунок і принцип максимальної самостійності було поширено на всі державні підприємства, за винятком оборонних.

У другій половині 1980 рр. елементи ринкової системи господарювання розвинулися в роздрібній та гуртовій торгівлі споживчими товарами, а згодом – і засобами виробництва. У квітні 1988 р. було прийнято закон «Про промислове підприємство загальнонародної власності», яким закріплено належність державі всіх великих підприємств у базових галузях виробництва. Державі належали й майже всі кошти в галузі сучасного транспорту, великі сільськогосподарські підприємства і всі основні банки. Одночасно під гаслом «тримати велике, відпускати мале» було санкціоновано поступовий перехід дрібних і середніх держпідприємств у приватну власність директорату та працівників шляхом приватизації.

Розвиток національного виробництва було вдало поєднано із залученням на внутрішній ринок Китаю західних корпорацій і фірм. У

1979 р. ЦК КПК та Держрада КНР ухвалили здійснення «спеціальної політики» у зовнішньоекономічній діяльності у двох провінціях, які стали першими вільними економічними зонами Китаю. Згодом подібні зони, де діяли пільгові для іноземних підприємців податковий, митний і валютні режими та інші преференції, було запроваджено в деяких інших провінціях, що відкрило величезний китайський внутрішній ринок для західного бізнесу. За період 1979-1985 рр. прямі іноземні інвестиції в перших ВЕЗ становили 12,15 млрд дол. У 1984 р. статус «міст-портів, відкритих для іноземних капіталовкладень» отримали 14 міст східного узбережжя Китаю, усередині яких виділено окремі райони, де пріоритетним було визначено не виробництво, а науково-технічний розвиток: від податків тут були звільнені всі, хто займався науковими дослідженнями. У 1988 р. статус «відкритих приморських міст» поширився на 32 міста.

Відзначимо, якщо в період 1988-1990 рр. до Китаю щорічно надходило близько 4 млрд дол. іноземних інвестицій, то вже в 1995-1997 рр. ця сума збільшилася в 10 разів і сягнула близько 40 млрд дол. щорічно. Загалом же у період 1979-1998 рр. КНР уклала угоди про прямі іноземні інвестиції на суму понад 550 млрд дол., з яких надійшло та було використано майже 250 млрд. дол. На початок нового тисячоліття за обсягом іноземних інвестицій Китай обігнав усі країни світу, крім США.

Проголошена Ден Сяопіном політика відкритості спричинила наприкінці 1980 рр. появу великої кількості споживчих товарів високої якості та широкого асортименту зі США, Німеччини, Франції, Італії, Канади, Японії тощо. Однак через високу ціну вони були практично недоступні для масового споживача, хоча на той час у країні вже з'явився чималий прошарок заможних людей – потенційних покупців таких товарів. Разом з тим попит на товари широкого вжитку у великій і бідній країні залишався дуже високим. І китайський дрібний і середній бізнес, спираючись на національні історичні традиції майстерного копіювання різноманітних виробів, почав копіювання вже наявних західних товарів. Навіть гірші за якістю, але значно дешевші, такі товари почали користуватися попитом – спочатку в Китаї, а згодом і за його межами. Наявність великої кількості виробників копій, створюючи конкурентне середовище всередині країни, неминуче тягнула за собою й поліпшення якості виробів. За якесть десятиліття за деякими товарними позиціями якість виробленого дозволила експортувати його спочатку на ринки країн, що розвиваються, з країнами СНД і Латинської Америки включно, а після вступу Китаю до СОТ (грудень 2001 р.) – і до розвинених західних країн, де китайські вироби легкої промисловості почали на рівних конкурувати з європейською продукцією. Цей феномен, коли копії є не гіршими, а подеколи й кращими за копійовані зразки, пізніше отримав в експертному середовищі назву «інноваційне копіювання». Наступ китайських товарів змусив західні компанії, що до того експортували свої товари до Китаю, у 1990 рр. перенести туди й своє виробництво, що також сприяло подальшому економічному зростанню країни.

Держава від самого початку взяла на себе патрунування розвитку приватного бізнесу, надаючи допомогу підприємцям в усіх ділянках ведення бізнесу – від планування до реалізації виробленої продукції як усередині держави, так і на зовнішніх ринках. Для цього при органах влади всіх рівнів було створено різноманітні аналітичні центри з вивчення можливостей китайського бізнесу на різних напрямках та сприяння реалізації таких можливостей.

На третьому напрямі запланованих реформ – оборонному – також відбувалися зміни. Поступово зростає частка витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, особливо в галузях судно- та авіабудівництва, радіоелектронній, атомній, запроваджуються державні програми високотехнологічного оснащення збройних сил країни, зокрема й через реалізацію політики «технологія в обмін на ринок», за якої іноземні компанії отримують певні преференції (податкові пільги аж до повного звільнення від податків) в обмін за надання високих технологій у розпорядження створюваних спільних підприємств. З початку 2000 рр. Китай також рухався вперед і в сфері комунікацій та інтернетизації країни. У 2003 р. за кількістю телефонних абонентів, яких налічувалося 260 млн., Китай посів перше місце у світі, ще за рік, у 2004 р. обігнав США вже за кількістю абонентів мобільних телефонів, а в 2009 р. перевершив Сполучені Штати за цим показником у 2,9 рази. Якщо у 2000 р. частка Китаю у світовому виробництві комп'ютерів склала всього 19,2%, то у 2005 р. – вже 83,5%. Сучасний Китай має 25 тис. км високошвидкісної залізниці. Станом на 2018 р. у 99% селищ і 98% сіл прокладені асфальтовані або цементовані дороги. Рівень інтеграції міських і сільських районів наближається до 80%.

Одночасно з запланованими економічними реформами постала потреба в істотному політичному реформуванні. У серпні 1980 р. Ден Сяопін визначив необхідність реформування чинної політичної системи та висунув принципові засади таких змін. З того моменту розпочалося планомірне й системне розмежування функцій держави і партії, усунення партійного керівництва із сфери правових відносин та сфери територіального самоврядування. Однак вивільнення суспільних відносин, суспільства від партійного тиску не призводило до його хаотизації й напруги між ним і державою. І не лише тому, що західні ідеали індивідуальної свободи були доволі чужі китайському менталітету, а «дозована демократія» та «дозована правова держава» не сприяли створенню громадянського суспільства і мінімізували можливості соціальних конфліктів, а й тому, що в національних традиціях, ґрунтованих на відроджуваній ідеології конфуціанства, закладено принципи самодисципліни, довіри до керівництва, яке сприймається не як суб'єкт опіки, а як об'єкт поваги.

Можемо констатувати: за 40 років від початку реформ, розпочатих Ден Сяопіном, Китай із відсталої країни, майже зруйнованої спробами швидко досягти суспільного благоденства вольовими зусиллями його політичних керівників, ступив на продуктивний шлях вдумливого, обережного й

поступового економічного та соціально-політичного розвитку, успішність якого забезпечено передусім системним врахуванням об'єктивної реальності та логіки тих самих процесів суспільного розвитку.

Другим чинником, що відігравав істотну роль у виникненні «китайського дива», було формування суспільного ідеалу – «китайської мрії», стрижнем якої було не лише прагнення до матеріального добробуту членів суспільства, а й морально-етична компонента, внутрішньо притаманна історико-культурній спадщині Китаю. Поступова актуалізація національних «культурних кодів» і використання їх для переформатування суспільної свідомості, її «транскрипції» з орієнтованих на революційні стрибки марксистських догматів на доступну широкому загалу мову еволюційної стратегії конфуціанства дозволила у повній мірі використовувати його консолідуючий потенціал.

Надзвичайно важливо, що справжній прорив в економічному розвитку Китаю було забезпечено не дотаційно-фінансовою, фіскальною й наглядовою функціями держави, а передусім організаційною (менеджерською та маркетинговою), а також науковою допомогою з її боку. Держава не усунулася від керування ринковими процесами, однак цілеспрямовано створювала феномен керованого розгортання змін. Усі ці чинники забезпечили поступовий, але невпинний рух КНР обраним шляхом і перетворили Китай на передову й розвинену країну за історично рекордний строк.

2.5. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України

Офіційний візит Президента України В. Зеленського до Турецької Республіки 7-8 серпня 2019 р. та його результати переконливо продемонстрували значущість для України нашого південного сусіда, з яким Україна має кількасотрічну історію непростих і, разом з тим, надзвичайно важливих сторінок спільних відносин. Сьогодні Туреччина перетворилась на впливового світового гравця, що входить у Велику двадцятку, має 16-у за обсягом економіку у світі і 6-у за обсягом у Європі та стала одним з найвпливовіших регіональних лідерів як у Причорномор'ї так і у регіоні Близького Сходу.

Для України є важливим використання економічного та інвестиційного потенціалу Туреччини у реалізації глибоких перетворень, яких потребує Україна, та у забезпеченні її територіальної цілісності, поверненні анексованих і окупованих територій. Також, не менш важливим є осмислення для української сторони того величезного досвіду, який набула Туреччина у своїй суспільно-політичній модернізації за майже 100-літню історію існування сучасної турецької держави.

Суспільно-політична модернізація Туреччини від часу початку її впровадження й донині пройшла через декілька етапів, кожний з яких відповідав тим головним завданням, які стояли перед країною та тим змінам,

які відбувались у самому турецькому суспільстві, а також у геополітичному балансі сил на світовому і регіональному рівнях. Початок становлення турецької моделі модернізації пов'язаний із революційними змінами, які привели до влади у жовтні 1923 р. творця Турецької Республіки Мустафу Кемалю Ататюрка. К. Ататюрк так сформулював свої головні завдання: «... наші устремління спрямовані на те, щоб створити у Туреччині сучасну, тобто західну, політичну систему». Програма модернізації «Шість стріл Ататюрка» включала такі принципи перетворень як республіканізм, народність, етатизм, лаїцизм, які відповідали європейському політичному процесу і сприяли зближенню із Заходом. Політична модернізація була заснована на принципах світськості, тюркізму, республіканізму, європеїзації і мала своїм наслідком ліквідацію султанату (1922 р.), створення республіки (1923 р.), скасування халіфату (1924 р.). У 1925 р. під заборону потрапили ордени дервішів і була реалізована нова система освіти, яка спиралась на європейські світські традиції, у 1926 р. турецькі жінки отримали рівні права з чоловіками, у 1928 р. була проведена реформа турецької мови, в результаті якої відбувся перехід з арабської на латинську писемність, створену на основі латинської мови, релігія була офіційно відділена від держави. Незважаючи на те, що ці зміни прийнято вважати секуляризацією, фактично мусульманське духовенство не було відчужено від державної вертикалі, воно було в неї інтегровано, муфтії отримали статус державних службовців, а зміст їхніх проповідей узгоджувався з органами державної влади.

Мустафа Кемаль створив парламентську систему і навіть тоді, коли він сам став президентом Турецької Республіки, парламент (меджліс) формально залишався єдиним центром влади в Туреччині. Таким чином, виникнення турецької незалежної держави було нерозривно пов'язане із впровадженням так званого «кемалістського проекту», який наполегливо і послідовно втілював у життя засновник Турецької Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк і який базувався на синтезі республіканізму, націоналізму та секулярної модернізації. Основною причиною масштабної суспільно-політичної модернізації Туреччини була необхідність збереження Туреччини як суверенного політичного актора на міжнародній арені у межах ареалу проживання етнічних турок, а основним джерелом суспільно-політичних перетворень став передовий європейський досвід. Мустафа Кемаль запровадив шлях екстенсивних вестернізаційних перетворень, здатних протягом короткого історичного періоду зменшити рівень дивергенції між Туреччиною і країнами-лідерами світового розвитку. З часом інституційно закріплюється вектор на інтеграцію держави у спільний європейський проект, кульмінаційним виявленням чого стала заявка Туреччини на вступ до ЄС у 1987 р.

Основними змінами в рамках турецької моделі суспільно-політичної модернізації стало виникнення Туреччини як суб'єкта міжнародного права, масштабна вестернізація, перехід мови з арабської в'язі на латиницю, секуляризація і модернізація економіки. Довгостроковими наслідками

імплементції реформ Ататюрка стало створення, визнаної у світі, світської європейської держави, яка відіграє важливу роль у таких регіональних форматах як ОБСЄ, Рада Європи, НАТО та інші.

У 1947 р. наступник Ататюрка Ісмет Іненю прийняв рішення про відхід від однопартійної системи, що ознаменувало закінчення авторитарного правління Республіканської Народної партії, і прихід до влади 1950 р. Демократичної партії. Саме за демократів Туреччина остаточно відмовилася від минулого нейтралітету, увійшла до НАТО, почала переговори про європейську інтеграцію, запустила ліберальні реформи, розпочалась лібералізація релігійного життя мусульман. Водночас, період політичного розвитку Турецької Республіки у період 1960-1990 рр. відзначався крайньою нестабільністю, країна пережила чотири військові перевороти (1960 р., 1970 р., 1980 р., 1997 р.), під час яких армія безпосередньо втручалася у політику, щоб не допустити відходу Туреччини від моделі розвитку, закладеної Ататюрком. Такий розвиток подій засвідчив існування найголовнішої проблеми так званого «пост-Ататюркського кемалізму», який виявився нездатним забезпечити мирний характер розвитку країни в умовах постійного тиску внутрішніх та зовнішніх конфліктних чинників. Турецьке суспільство фактично було поділене на «білих турків» (урбанізована республіканська секулярна еліта – опора й соціальна база Республіканської Народної партії) і «чорних турків» (консервативні мусульмани Анатолії). Починаючи із 1970-х рр., у великі міста країни масово вирушили жителі з анатолійської провінції і вже у 1990-і рр. «чорні турки» перестали бути маргіналами, а їхні консервативні цінності стали широко розповсюджуватись у суспільстві. Вирішальну роль відіграло стрімке піднесення турецького малого і середнього бізнесу, що базується в Анатолії і сповідує відверто ісламські цінності («ісламський кальвінізм»). Партії з проісламською консервативною програмою не тільки виходять з маргінесу, але й серйозно прагнуть потрапити до влади, використовуючи доступні і повністю демократичні засоби.

Такі політичні партії, як Партія вітчизни на чолі з Тургутом Озалом, який сформував однопартійний уряд та приступив у 1983 р. до реалізації широкомасштабної програми лібералізації економіки, впровадження законів вільного ринку, заохочення експорту, скорочення ролі держсектору, а згодом у 1996 р. Партія благоденства Неджметтіна Ербакана не лише досягли значних успіхів у розбудові економіки і перетворили Туреччину на сучасну індустріальну країну, але й стали демонструвати свою приналежність до мусульманського світу. Саме Тургут Озал, який у різні роки займав посади радника, заступника прем'єр-міністра, прем'єр-міністра, а у 1983-1993 рр. другого цивільного президента Турецької Республіки, є автором доктрини тюрксько-ісламського синтезу. Він був твердо переконаний, що іслам і демократія сумісні і що мусульманська країна може бути демократичною, освіченою та прогресивною. У 1996 р. ісламістська Партія благоденства виграла парламентські вибори, а її лідер Неджметтін Ербакан стає першим

проісламським прем'єр-міністром. Саме в цій партії розпочав свою політичну діяльність нинішній президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган, який у 1994 р. стає головою стамбульського відділення партії. У 1997 р. внаслідок чергового військового перевороту уряд Н. Ербакана розпустили, Партію благоденства заборонили, а Р. Ердогана посадили у в'язницю.

Наприкінці 1990-х та на початку 2000-х рр. в Туреччині урядова криза переросла у гостру соціально-політичну. Вкрай високі темпи інфляції, зростання безробіття, призупинення приватизації, скорочення обсягів іноземних інвестицій, неспроможність урядової коаліції прийти до згоди по цілій низці першочергових питань, курдська проблема, іракська криза, погіршення відносин з ЄС призвели до зростання проісламських сил. Цілком закономірним став успіх новоствореної Партії справедливості і розвитку (ПСР) Реджепа Таїпа Ердогана на парламентських виборах 2002 р. ПСР запропонувала суспільству програму, яка поєднувала в собі елементи поміркованої ісламської риторики, прагматичної кейнсіанської економіки, жорсткої фінансової політики, проголошення вступу до ЄС незмінним пріоритетом та заяви про збереження традицій, проголошених Кемалем Ататюрком. Партія позиціонувала себе як консервативно-демократичну.

Нова версія «турецької моделі» суспільно-політичної модернізації, яка затвердилась на початку 2000-х рр., являла собою синтез двох попередніх, за винятком тюркізму взірця 1990-х рр. Вона уособлювала світську демократичну систему, повагу до ісламських цінностей, соціально-орієнтовану державну політику і ринкову економіку. Однак ця модель виявилась вкрай персоніфікованою і орієнтованою на популярність ПСР, яка мала тенденцію до зростання, і особисто Р. Ердогана.

Необхідно зазначити, що довготривалі лідерські позиції правлячої ПСР на чолі із Р. Ердоганом перетворили Туреччину на сучасну високотехнологічну й розвинену державу, яка впевнено займає провідні позиції у Чорноморько-Каспійсько-Близькосхідному ареалі. У 2013 р. Р. Ердоган, який обіймав у той час посаду прем'єр-міністра, презентував амбітний стратегічний план розвитку – «Туреччина – цілі 2023», приурочений до 100-річного ювілею Турецької Республіки. Згідно цього плану, Туреччина має увійти у десятку найбільш розвинених країн світу.

Однак з часом у країні посилювався авторитарний режим, готувались і впроваджувались поправки до конституції країни (референдуми 2007 р., 2010 р., 2017 р.), спрямовані на відсторонення від влади і запобігання у подальшому приходу до влади військових (що збігалось з вимогами ЄС і, в той же час, дозволяло керівництву країни позбутися стримуючої сили військових у деяких аспектах розбудови країни, наприклад, посиленні ісламізації), суттєве зниження можливостей судової системи (яка спирається на принципи лаїцизму) закривати релігійні політичні партії і перетворення Туреччини з парламентської на президентську республіку. Після спроби державного перевороту 15 липня 2016 р. зазначені тенденції щодо перетворення Туреччини у суперпрезидентську республіку отримали значне

прискорення. За результатами референдуму 2017 р. Туреччина перетворилась на президентську республіку з майже необмеженими повноваженнями глави держави. Скасована посада прем'єр-міністра, значно розширені повноваження глави держави, якого наділено всією повнотою виконавчої влади, президент отримав право призначати віце-президента, міністрів, частину членів колегії судів і прокурорів. Потрібно зазначити, що така концентрація влади в руках президента і його команди викликана, передусім, тими надзвичайно серйозними внутрішніми і зовнішніми викликами, що постали сьогодні перед Туреччиною. В першу чергу, це значне загострення курдської проблеми, відновлення збройного протистояння з бойовиками Курдської робітничої партії, яку в Туреччині розцінюють як терористичну організацію, поява ІДІЛ, важкі для Туреччини наслідки із майже 4-ма мільйонами сирійських біженців на її території, втягнення Анкари до безпосередньої участі у збройному форматі в сирійський конфлікт тощо – все це вимагало повернення стабільності та посилення державного механізму. Вихід вбачався у тому, щоб замінити неефективну парламентську систему в умовах геополітичних та регіональних викликів на систему сильної президентської влади.

Сьогодні точиться достатньо жвава дискусія стосовно намірів Р. Ердогана та його уряду – чи є вони ісламістами, чи мрійниками стосовно неоосманізму із величезною ностальгією за минулим та із планами повернення контролю за колишніми територіями? Чи перебільшується це питання його опонентами як у самій країні, так і за її межами, особливо в ЄС, який запекло чинить опір намірам Туреччини щодо її членства в цій організації. Нинішній уряд ПСР висловлює велику повагу до національної історії до часів створення Ататюрком сучасної Турецької Республіки. На одній із церемоній у 2016 р. Р. Ердоган заявив, що він відмовляється розглядати «історію турецького народу лише з 1919 р., у той час, коли у нього є тисячолітня цивілізаційна історія ... Хто пропускає наші останні 200 років, навіть 600 років разом із перемогами та поразками і стрибає прямо із старої турецької історії до Республіки – той ворог нашого народу і держави».

На думку переважної частини фахівців, сучасна Туреччина переживає еволюцію від кемалістських цінностей секуляризму та «зовнішньополітичної стриманості» до орієнтирів «неоосманського» відродження. Найбільшими політичними проявами такої політики стала відкрита героїзація султанів «Великої Порти» у низці кінофільмів та серіалів, а також військова присутність Туреччини у Сирії та Іраку, яка розглядається як складова «османського геополітичного простору». Втім, на нашу думку, значна частина європейських та російських фахівців перебільшують вплив неоосманізму, а тим більше масштабів відродження політичного ісламу та поширення його впливу на турецьке суспільство. Туреччина сьогодні залишається на фундаменті та принципах Мустафи Кемалю Ататюрка як світська держава, всі її інститути, конституція, закони залишаються секулярними.

У той же час, протягом періоду після спроби державного перевороту 15 липня 2016 р. посилилась тенденція до політичної делібералізації та посилення авторитарності режиму Р. Ердогана. Після президентських виборів 2018 р. Реджеп Ердоган ще більш зміцнив свої позиції, отримавши повноваження президента, прем'єр-міністра, верховного головнокомандувача. Влада у Турецькій Республіці стала занадто персоніфікованою і багатьма дослідниками визначається як «султанізм».

Разом з тим, протягом останнього року створена Р. Т. Ердоганом система фактично одноосібної влади зазнала відчутних ударів під час місцевих виборів протягом березня-червня 2019 р. Правляча Партія справедливості і розвитку програла вибори у найважливіших містах країни – Стамбулі, Анкарі, Ізмірі, Анталії, Адані, причому у самій столиці – повторно. Опозиція відтак контролює міста, які виробляють 70% турецького ВВП, а 9 із 10 найкрупніших міських конгломератів управлятимуться опозицією.

Головними чинниками такого розвитку подій стали, по-перше, значне погіршення соціально-економічної ситуації в країні, коли турецька ліра втратила більше 30% своєї вартості, а ціни на основні товари зросли в середньому в 2-4 рази. По-друге, жителі ключових турецьких міст тим самим висловили своє невдоволення як існуючими авторитарними тенденціями в Туреччині, так і неприхованим популізмом правлячої верхівки країни, нагнітанням страхів, поступками ворогам. Показовим є й те, що протягом останнього часу такі відомі турецькі політики як Абдулла Гюль, Ахмет Давутоглу, Алі Бабаджан перейшли у відкриту опозицію до Р. Ердогана і заявили про створення нового політичного проекту.

Визнані успіхи Партії Справедливості і Розвитку на чолі з Реджепом Таїпом Ердоганом обумовлені, значною мірою, майстерною, практично філігранною, тактикою нинішнього турецького президента у складних, надзвичайно суперечливих тенденціях турбулентної ситуації у Східному Середземномор'ї та Причорномор'ї, де Туреччина позиціонує себе лідером. Туреччині доведеться знаходити адекватні, продумані та вивірені відповіді на ті ризики і загрози, які накопичуються у зазначених регіонах. Як зазначає відомий український фахівець з історії Туреччини Є. Габер, «секрет успіху, на думку правлячої ПСР, відомої своїм прагматизмом, криється у максимальній диверсифікації партнерів, майстерному балансуванні між ними і, безперечно, орієнтації на власний національний інтерес та швидке досягнення практичних результатів. Знання цієї простої, але дуже важливої формули значно спрощує розуміння будь-яких зовнішньополітичних розрахунків Анкари». Таку ж саму гнучкість, й разом з тим, послідовність, рішучість та наполегливість демонструє Р. Ердоган і під час останньої військової операції у Сирії «Джерело миру», яка покликана стабілізувати ситуацію на південному напрямку за рахунок створення надійного поясу безпеки вздовж турецько-сирійського кордону.

Таким чином, перед нинішнім президентом Туреччини, який протягом останніх 17 років міцно тримав кермо управління країною, демонструючи

сильну волю, твердий характер та визнану всіма харизму, постали надзвичайно складні виклики. Йому потрібно у короткий час надати турецькому суспільству програму невідкладних заходів щодо оздоровлення економіки країни, значно оновити та посилити керівництво Партії справедливості і розвитку, надати їй нового дихання й розробити шляхи таких корінних перетворень у системі влади, які б оптимальним чином відповідали потребам сучасного етапу розвитку країни.

У контексті сучасних глибоких трансформацій глобального балансу сил на світовій арені, посилення процесів нестабільності у зоні Східного Середземномор'я та Чорноморсько-Каспійського регіону українсько-турецьке стратегічне партнерство відіграє вкрай необхідну стабілізуючу роль у просторі всього зазначеного ареалу. Українській дипломатії доцільно, на наш погляд, зосередитися на опрацюванні нових механізмів ефективної співпраці України і Туреччини, з урахуванням їхнього потенціалу, можливостей та історичного досвіду. Водночас, Туреччина залишається ключовим союзником України у Чорноморському регіоні, який послідовно підтримує територіальну цілісність нашої країни та українську приналежність Криму. Така позиція Туреччини дозволяє новому керівництву Української держави у тісній координації з Меджлісом та лідерами кримськотатарського народу проробити більш ефективний формат співпраці у трикутнику Україна – кримські татари – Туреччина.

З урахуванням наближення 100-річчя створення Турецької Республіки є доцільним реалізувати науковий проект «Історичний досвід співробітництва України і Турецької Республіки у контексті нинішніх викликів і загроз у Чорноморському регіоні». Розробку зазначеного проекту необхідно доручити Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України» протягом 2020-2022 рр.

Для України є дуже важливим досвід Турецької Республіки у проведенні суспільно-політичної модернізації, вмінні відстоювати та просувати національні інтереси держави на світовій арені у нинішніх складних умовах зовнішньополітичної та безпекової турбулентності. Передусім, цей досвід переконливо засвідчує, яку колосальну роль в історії того чи того народу на його переломних етапах історії відіграє особистість лідера, вождя, з ім'ям якого нерозривно пов'язана історія успіху та перемог.

Історичний досвід суспільно-політичної модернізації Туреччини ще раз доводить необхідність ретельної проробки довгострокової програми всебічних перетворень країни на кшталт турецької програми «Türkiye hazır-Hedef 2023» («Туреччина – цілі 2023»). Сучасна Україна й донині не має подібної програми всебічної модернізації.

Українському керівництву та МЗС України доцільно ретельно ознайомитися та проаналізувати досвід нинішнього президента Туреччини щодо його майстерності балансування між різними зовнішньополітичними партнерами, який поєднується із прагматизмом, рішучістю та послідовністю у вирішенні ключових безпекових та зовнішньополітичних завдань.

У контексті розробки зовнішньополітичної стратегії України, яка б відповіла нагальним викликам сучасності, доцільно опрацювати комплекс заходів, спрямованих на належне врахування потужного геостратегічного та геополітичного потенціалу України як мосту між Європою та Близьким і Середнім Сходом, Західною та Південно-Західною Азією. Існує нагальна потреба у новому осмисленні Чорноморської концепції відомого українського громадського діяча і науковця Ю. Липи і на цій основі, з урахуванням особливостей і завдань сучасної епохи, опрацювати новий формат відносин з Туреччиною, який передбачає остаточне переведення українсько-турецьких відносин на рівень стратегічного партнерства.

2.6. Посткомуністична трансформація Латвійської республіки: уроки для України

У перебігу складних процесів посткомуністичної трансформації Латвійської Республіки після розпаду СРСР провідна роль належала її політичним елітам, які визначили засади формування історичної політики країни. При цьому, у розвитку зазначеної політики виокремлюються три окремих періоди.

Перший етап охоплює період від початку 1990-х до початку 2000-х рр. Це час формування в Латвії нового політичного режиму і зміцнення вектору на інтеграцію в євроатлантичний простір. На хвилі так званої «співаючої революції» до влади в країні прийшли «політики моралі» – представники латвійської наукової і творчої інтелігенції. Їхні дії були спрямовані, в першу чергу, на символічне оформлення режиму, де факто винахідництво та одержавлення націоналізму. Адже латвійський етнічний фактор активно використовувався як ресурс політичної мобілізації в Латвійській РСР ще до її виходу зі складу СРСР у 1991 р. при створенні паралельних органів влади.

На зазначеному історичному етапі відбулося оформлення доктрин «повернення на Захід» та «радянської окупації», які слугували засобом консолідації електорату та легітимації латвійських еліт, які прийшли на заміну комуністичного керівництва. Одним із яскравих збірних образів, що втілюють вказану тенденцію, може вважатися В. Ландсбергіс, який посідав провідні державні пости в Литві у 1990-х рр. та вважав себе наступником литовського керманіча А. Сметони, що прийшов до влади у 1926 р. та виїхав до Німеччини у 1940 р.

За умов, що склалися, запит на історичну політику виник, головню, в нового політичного керівництва, яке гостро потребувало ресурсів, доступних з точки зору витрат та ефективних у сенсі масовості результатів і необхідних для ідеологічного обґрунтування свого перебування при владі та нового політичного курсу. У Латвії була проголошена доктрина континуїтету, що затверджувала зв'язок нового політичного режиму з урядами періоду незалежності до Другої світової війни.

До середини 1990-х рр. позиції «політиків моралі» в Латвії здебільшого послабились. Нові керівники, що прийшли до влади, більшість з яких ще

донедавна була частиною партійної номенклатури, зіткнулась з необхідністю зміцнення влади в умовах політичної та економічної трансформації, яка супроводжувалась нестабільністю. Обраний владними елітами країни шлях наділення громадянством незалежної держави її корінних жителів втілювався також в інститут «негромадян» – мешканців республіки, якими стали практично всі місцеві жителі, що не були нащадками довоєнних латвійських громадян. Вони отримали статус «радянських емігрантів», чисельність яких, за деякими оцінками, сягала до 40% від загального населення Латвії початку 1990-х рр.

У зазначений період історична політика здобуває стрімке інституціональне оформлення. Під патронатом держави створюються спеціалізовані інститути, музеї, комісії, покликані просувати і твердо охороняти конкретну історичну інтерпретацію, яка з часом набувала все більшого сакрального статусу. Найбільш відомими такими закладами стали Комісія з історії при Президенті Латвії та латвійський Музей «нацистської і радянської окупації», відвідання якого з незмінною постійністю вноситься до програм візитів західних політиків.

Латвійський національний парламент ініціював створення спеціального органу з підрахунку завданої шкоди від «радянської окупації» – у 2005 р. згідно з декларацією Сейму Латвії започаткувала роботу комісія з підрахунку завданих збитків.

Таким чином, «спадщина комунізму» стає універсальною внутрішньополітичною відповіддю балтійських еліт на поточні проблеми в економіці та інституціональному розвитку. Водночас, це перетворилося й на спосіб примирення демократичної ідеології, необхідної елітам для інтеграції на Захід, з державним етнонаціоналізмом, що дещо обмежив залучення окремих етнічних меншини в політичному процесі відновлення національної державності країн Балтії (інститут «негромадян в Латвії та Естонії, проблема польської меншини в Литві). На тлі європейської і євроатлантичної інтеграції балтійських країн активізувалася критика з боку впливових міжнародних організацій стосовно певних обмежень прав людини щодо негромадян. З відповідними доповідями і заявами, інспірованими здебільшого російською стороною та її політичними прибічниками, виступали профільні органи ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ПАРЄ, Європейської Комісії, а також громадські правозахисні міжнародні структури.

Точкою відліку другого етапу в розвитку історичної політики в країнах Балтії став вступ Литви, Латвії та Естонії до ЄС і НАТО у 2004 р. Всупереч поширеним очікуванням, це не призвело до зниження конфронтаційності історичної політики в згаданих державах. Альтернативу втілювали дискусії про «балтійську ідентичність» трьох країн на основі «історичного регіону Балтії», проте вони залишились на периферії уваги регіональних політиків.

Як зазначає дослідниця британського університету Кентербері М. Малксоо, «екзистенціальна політика становлення європейцями» представників балтійських держав після інтеграції в європейські та

євроатлантичні структури не послабилась. «Постійні апеляції до історії роблять за можливе позиціонування себе як жертви Росії та байдужості Європи, поставити ЄС у позицію боржника країн Балтії. Це дозволяє не лише наполягати на отриманні необхідної політичної та економічної підтримки, але й претендувати на включення інтересів балтійських держав у зовнішню політику Євросоюзу», – наголошує М. Малксоо.

У свою чергу, латвійські вчені Б. Зепа та І. Супуле дійшли висновку, що політичні еліти «так само використовують етнічність задля залучення прихильників на виборах, і в такий спосіб саме політики стають основним каталізатором посилення етнічної напруженості». Зі свого боку, литовський дослідник В. Сафроновас відзначає, що впроваджена євроатлантична інтеграція Литви зробила необхідною доволі широку програму з «переробки пам'яті» та «формування прозахідних настроїв населення». При цьому, на постійній основі проводилася робота з перетворення «спротиву окупаціям» у середині ХХ ст. у найвищу цінність. Досягнення «історичної справедливості» здійснювалось через заперечення попереднього режиму, у тому числі й шляхом криміналізації альтернативних оцінок, із введенням процедури люстрації тощо.

Відчуття невизначеності після вступу в ЄС і НАТО, яке започаткувало низку внутрішньополітичних криз, мало наслідком посилення «антитоталітарної» риторики політичних еліт. Ці процеси співпали в часі з демократичними «кольоровими революціями» на пострадянському просторі, які спонукали до нової хвилі політизації історії у Східній Європі.

В якості меж започаткування третього етапу в розвитку історичної політики країн Балтії може розглядатися рубіж 2010-х рр. Головною тенденцією стає просування балтійськими елітами своїх «версій» минулого на загальноєвропейський рівень. До цієї діяльності залучаються міжнародні майданчики ОБСЄ, Європейського парламенту, ПАРЄ, Європейського суду з прав людини, Парламентської асамблеї НАТО тощо. Зокрема, показовою стала реакція загальноєвропейських інституцій на масштабне святкування в Москві 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Так, Європейський парламент 12 травня 2005 р. схвалив резолюцію щодо підсумків Другої світової війни, вказуючи на «масштабні страждання, несправедливість, тривалу соціальну, політичну та економічну деградацію, пережиті націями-полоненими, що опинилися по східний бік залізної завіси». Зі свого боку, ПАРЄ 22 червня 2005 р. прийняла резолюцію із закликом до Росії сплатити компенсації «особам, депортованим з окупованих країн Балтії, та їхнім нащадкам».

Слід зазначити, що процеси європейської інтеграції впродовж останніх десятиліть сприяли замиренню і активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Відбувалося формування так званої «постнаціональної культури пам'яті», що передбачала плюралізм тлумачень минулого на снові визнання, здебільшого, спільної провини європейських держав за Голокост. Вступ країн Східної Європи до ЄС спричинив до

поступової трансформації усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем на тлі просування східноєвропейськими державами «національних» історій, в яких зазначені країни виступають жертвами «двох тоталітаризмів» – «нацистського» та переважно «радянського».

Доволі влучну характеристику вказаному процесу в країнах Балтії надав німецький вчений К. Фолк: «Націоналізація пам'яті про «радянську окупацію» спрямована на формування культурної пам'яті жертви та ігнорує темні сторони національної історії, включно зі співробітництвом із сталінською Росією і нацистським режимом та особливо давньою традицією антисемітизму». Ці історичні суперечності співпали з прагненням балтійських еліт підвищити свій статус, розширити ресурсні можливості в межах Євросоюзу, що призвело до активізації історичної політики на загальноєвропейському рівні.

Зусилля представників балтійських держав на цьому напрямі концентрувались як на рівні інституцій ЄС, так і на міждержавному рівні країн Східної Європи. Більш широкі можливості для просування власної «історичної програми» перед балтійськими елітами відкрились у зв'язку з Революцією Гідності в Україні, подальшою російською анексією Криму і війною на Донбасі, що спричинило зростання недовіри та скорочення наукових і дипломатичних контактів між Євросоюзом і Росією.

Проте не можна стверджувати, що історична політика в країнах Балтії цілковито перенесена з національного на наднаціональний рівень. Останній, радше, постав новим майданчиком для реалізації апробованих попередніх підходів до історичної політики, які розвиваються на національному рівні.

Відбуваються й більш фундаментальні зсуви: офіційне тлумачення минулого закріплюється на законодавчому рівні, набуваючи нормативного, загальнообов'язкового характеру. Так, парламенти Литви і Латвії у 2010 та 2014 рр. відповідно ухвалюють закони, що запроваджують кримінальну відповідальність і покарання у вигляді позбавлення волі за заперечення радянської окупації.

Загалом, основною тенденцією третього історичного етапу стало піднесення теми комуністичних злочинів проти людяності до загальноєвропейського рівня. Політики балтійських країн у цьому процесі відіграють провідну роль, позиціонуючи свої народи в якості «жертв тоталітарних режимів» – як нацистського, так і радянського. Головним адресатом у даному випадку виступає саме Захід, тоді як образ «російської агресії і тоталітаризму» слугує здебільшого ідеологічним вподобанням.

Досліджуючи місце Латвії в системі європейської безпеки, слід застосувати комплексний підхід з урахуванням різноманітних теоретичних підходів до формування регіонів як безпекових територіальних систем. Якщо одразу після проголошення незалежності Латвії в країні велася дискусія, чи бути їй нейтральною за прикладом сусідніх Швеції та Фінляндії, чи вибудовувати свою оборонну політику, виходячи з мети приєднання до

НАТО в найближчому майбутньому, то після 1995 р. латвійські уряди один за одним послідовно впроваджували курс на вступ до Альянсу.

При цьому, як в Латвії існувала недовіра стосовно НАТО, так і в останнього щодо офіційної Риги. Як пише З. Озолиня, латвійська еліта не була впевнена в тому, що країни Заходу, навіть після вступу Латвії до Альянсу, будуть захищати її будь-якими засобами у випадку агресії проти неї з боку третіх держав. Водночас, латвійське російськомовне населення також побоювалось, що приєднання країни до держав Північноатлантичного договору матиме наслідком погіршення й без того непростих відносин між Латвією і Росією. Пропри це, 26 лютого 2004 р. при голосуванні в латвійському Сеймі з питання вступу в НАТО «за» висловилися понад три четвертих депутатського складу – 77 зі 100 парламентаріїв.

Продемонструвати готовність Латвії, а також її сусідів по Балтійському регіону – Естонії та Литви, до співробітництва у військово-політичній сфері були покликані відповідні спільні проекти трьох балтійських держав. Так, ще наприкінці 1994 р. започатковано формування БАЛТБАТу – миротворчого батальйону, службу в якому несли представники всіх трьох країн Балтії, у тому числі в місії з підтримання миру в Боснії і Герцеговині. На думку Р. Сапронаса, створення батальйону не лише продемонструвало спроможність балтійських держав до взаємного співробітництва, але й зробило значний внесок у створення збройних сил в цих країнах, враховуючи, що після розпаду СРСР і виводу радянських військ з території Латвії, Литви та Естонії останнім довелося формувати свої армії фактично «з нуля».

Разом з тим, у 1996 р. було запущено проект БАЛТНЕТ, що передбачав створення спільної системи моніторингу повітряного простору трьох балтійських країн. У 1997 р. започатковано реалізацію проекту БАЛТРОН, який дозволив скоординувати зусилля представників збройних сил держав Балтії у рятувальних операціях на Балтійському морі. Зрештою, у 1998 р. було засновано Балтійський оборонний коледж, метою якого стала підготовка офіцерських кадрів для Латвії, Литви та Естонії. Коледж розмістився на території Естонії, координаційний центр БАЛТНЕТу – у Литві, а база БАЛТБАТу і координаційний центр БАЛТРОНу – у Латвії.

У період після завершення холодної війни наріжним каменем політичного виміру системи європейської безпеки стала ОБСЄ. Вона здобула цей статус завдяки своїй універсальності, не поділяючи країни Європи на «західні» та «східні» та не вимагаючи від останніх при вступі в організацію виконання інших умов, крім прагнення до миру і співробітництва на континенті. У вересні 1991 р., одразу після провалу серпневого заколоту в Москві, учасницями ОБСЄ постали три країни Балтії. Найважливішим напрямом роботи організації у 1990-х рр. став контроль за звичайними озброєннями держав-учасниць. У цьому контексті значення Латвії та її сусідів по регіону виявилось вкрай важливим.

У контексті взаємодії Ради Європи з Латвією остання являє собою особливий випадок серед інших балтійських держав, оскільки, на відміну від Естонії та Литви, які вступили в РЄ у 1993 р., шлях офіційної Риги в цю організацію виявився більш складним. Латвія не надала громадянства жителям республіки, що переїхали до неї на постійне проживання після 1940 р., проте цим людям був наданий статус «негромадянина», не визначений у міжнародному праві. Лише після прийняття у 1994 р. нового Закону про громадянство Латвії, який чітко визначив порядок надання громадянства «негромадянам», Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила рішення запросити латвійську сторону стати повноправним членом цієї організації.

Також показово, що вступ Латвії до Європейського Союзу відбувся у 2004 р. після того як ОБСЄ визнала ситуацію у сфері дотримання прав національних меншин країни задовільною, а мандат місії зазначеної організації в Латвії завершився. Попри це, як наполягає офіційна Москва, проблеми з нацменшинами в країні продовжують зберігатися. Особливо різко і вкрай заполітизовано робляться безпідставні спроби з російської сторони звинуватити латвійське керівництво в потураннях героїзації нацизму у Латвії.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що основними тенденціями в розвитку історичної політики у країнах Балтії є реалізація їхніми елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози» з метою підтримання підвищеної уваги на Заході до долі балтійських держав і отримання додаткових ресурсів.

Одна із головних цілей історичної політики балтійських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уяву про тяжкість злочинів комуністичного режиму у країнах Балтії. Зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме подальшому пожорсткішанню історичної політики, впроваджуваної владними групами країн Балтії, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні.

Найважливішими політичними елементами системи європейської безпеки, в яких бере участь Латвія, є ОБСЄ, НАТО та Європейський Союз. Проте рівень співробітництва латвійської сторони в межах згаданих міжнародних інституцій є неоднорідним. Наприклад, співпраця Латвії у військовій галузі із сусідніми Естонією і Литвою навіть знизилася після вступу всіх трьох балтійських країн до НАТО в 2004 р. Державний суверенітет залишається для латвійців значущою цінністю, а ідеї відмови від його частини на користь інституцій ЄС суперечливо сприймаються населенням країни. Латвії доведеться пройти значний шлях до повної інтеграції у європейські та євроатлантичні структури, в першу чергу, в соціально-культурному плані.

2.7. Проблеми демократизації суспільства та розбудови правової держави в Грузії

Питання взаємозв'язку побудови правової держави як фактору розвитку демократичного суспільства в окремо взятих країнах досить часто піднімалося як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями минулого та сучасності.

Протягом останніх трьох десятиліть грузинська демократія пройшла довгий і нелегкий шлях. Декілька перших років після розпаду СРСР процес зародження демократії в Грузії проходив дуже нестабільно. Першого президента Грузії Звіада Гамсахурдіа, який очолив країну після здобуття незалежності, було позбавлено влади менш ніж через рік після обрання. Значною мірою так сталося тому, що він схилився до авторитарного типу правління і намагався перешкоджати більш-менш активним проявам демократії. Тому грузини розпочали боротьбу проти уряду, який самі ж обрали, бо авторитаризм в Грузії ніколи не сприймали – владі підкорялися неохоче, особливо радянській. Можливо тому феномен так званих «зłodіїв у законі» набув у Грузії загрозливих масштабів: краще зłodійські закони, ніж радянські. Невипадково після «Революції троянд» нова політична еліта крім інших справ у першу чергу зайнялася якраз зłodіями в законі та відправила їх всіх за ґрати або за межі країни. Бо при наявності паралельного правового поля, і вже тим більше зłodійського, неможливо було побудувати правову державу.

Другого президента Грузії Едуарда Шеварнадзе традиційно звинувачують у кумівстві та корупції. Окрім цього, йому так і не вдалося вирішити проблему посилення слабкої грузинської економіки. Е. Шеварнадзе пішов у відставку в 2003 р. після того, як його звинуватили в спробах фальсифікації результатів тогорічних парламентських виборів.

Унаслідок цього в Грузії відбулася вищезгадана «Революція троянд» (учасники якої вийшли на акції протесту з трояндами в руках), а вже в січні 2004 р. президентом країни був обраний Міхеїл Саакашвілі. Команді нового президента вдалося значно знизити рівень корумпованості уряду, дати поштовх до швидкого зростання економіки і зміцнити молоду грузинську демократію.

Економічне зростання, яке почалося в країні під керівництвом Саакашвілі, дозволило Грузії здобути статус «найбільш прогресуючої країни» відповідно до Індексу економічної свободи, який розраховується дослідницьким центром «Ерїтейдж Фаундейшн» (Heritage Foundation). З 1996 по 2019 рр. за показником економічної свободи Грузія піднялася із 124-го місця до 16-го.

По тому, як партія М. Саакашвілі «Єдиний національний рух» програла на парламентських виборах 2012 р., до влади в країні прийшла «Грузинська мрія», яка з тих пір зберігала за собою більшість місць в парламенті. Протягом останніх років ця партія, за словами її керівників та спікерів,

продовжує боротися з корупцією в Грузії і сприяє проведенню економічних реформ.

Однак, з точки зору деяких дослідників, у дійсності ситуація в країні не настільки ідеальна. Зокрема, російський політик та правозахисник Н. Гулевська, вважає, (й на нашу думку цілком слушно), що Грузія навіть після широковідомих зусиль М. Саакашвілі не змогла стати повноцінною сучасною демократичною правовою державою. А наразі фактично вся тодішня група реформаторів, які несли відповідальність за втілення у життя європейського вектору розвитку, або ув'язнені, або виїхали за кордон і, відповідно, засуджені до позбавлення волі заочно. Нове керівництво Грузії, яким фактично керує Бідзіна Іванішвілі, практично знищило всі досягнення колишньої влади, і той факт, що вирок відносно Міхеїла Саакашвілі в західних країнах визнаний політизованим і не підлягає виконанню, говорить про те, що судова система в державі знову стала заангажованою та антидемократичною.

Також, на думку Н. Гулевської, причина нестабільності системи, яку створив М. Саакашвілі, була і залишається в невирішеності територіального та міжнаціонального конфліктів у Грузії. По всьому периметру кордонів РФ у тих країнах, які обирають вектор на зближення із Заходом і побудову демократичної правової держави, незабаром виникають проблеми з вирішенням національних міжетнічних питань. А оскільки Грузія, як і майже всі країни пострадянського простору, успадкувала певні риси імперіалізму та шовінізму, позитивного рішення абхазької і осетинської проблем у найближчому майбутньому чекати не доводиться. Це означає, що Грузія з високим ступенем вірогідності продовжить топтатися на місці. Лише вирішивши свої територіальні та міжнаціональні питання, у Грузії є позитивне майбутнє, інакше такий стан розірваності держави може тривати нескінченно, заважаючи грузинам стати сучасною прогресивною цивілізованою демократичною державою.

Аналізуючи досвід Грузії в побудові незалежної демократичної держави та ринкової економіки, у перші роки незалежності варто зазначити наступне. Перехід до демократії не є простим, однорідним процесом і не завжди, особливо на першому етапі, призводить до стабільності і прогресу в економічній сфері. Більш того, демократія, особливо нова, не завжди стабільна, завжди є можливість її переродження в авторитарний режим, і навіть відносно розвинена країна може зіткнутися з економічним спадом. Грузія є чудовим прикладом цього: будучи однією з найбільш багатих республік колишнього Радянського Союзу, через чотири роки після проголошення незалежності вона виявилася у числі найбідніших країн регіону.

Крім цього, економічні успіхи це лише один з боків трансформації, вони значною мірою залежать від досягнень і в інших сферах, особливо в політичній. Незважаючи на серйозні досягнення в політичній модернізації, навіть сьогодні важко сказати, яким буде її кінцевий результат. З одного

боку, першим грузинським лідерам вдалося стабілізувати політичну ситуацію в країні, знизити злочинність. Зокрема, 1996 р. став першим роком без політичних вбивств і політичного терору. Парламент прийняв Конституцію і кілька важливих законів: про землю, про Національний банк Грузії, про банківську систему, про Конституційний суд тощо. Рейтинг президента Е. Шеварнадзе був високий та стабільний, країна мала досить дієвий уряд. Починався процес реформування та децентралізації системи державного управління. Також, на відміну від деяких інших пострадянських республік, у Грузії не заборонялися і не переслідувалися опозиційні партії.

Однак були й негативні моменти. Вся система управління була сформована під одну конкретну людину – Едуарда Шеварднадзе. Популярність парламенту була вкрай низька й через вузькість сфери своєї формальної компетенції він не робив істотного впливу на формування зовнішньої та внутрішньої політики країни. Уряд і вся виконавча влада повністю залежали від президента. Судова влада тільки проходила процес реформування і практично не робила впливу на політичне життя. Інші фактори, які зазвичай сприяють успішній демократичній трансформації (ступінь об'єднання еліт, розвиток політичних партій і громадянського суспільства тощо) також були порівняно слабкими. Інститути громадянського суспільства все ще знаходилися в зародковій стадії розвитку, політичні партії були непопулярні і слабкі. Сукупна дія всіх цих факторів призвела до того, що президент Е. Шеварнадзе і його адміністрація були на той час в Грузії домінуючими політичними інститутами.

Існування сильної і неконтрольованої президентської влади на початковому етапі демократичної трансформації може виявитися небезпечним для майбутніх реформ. Основною проблемою є персоніфікація політичної влади, яка відтворює популістських і харизматичних лідерів. Вона також викликає поляризацію суспільства і розколює політичні еліти на прихильників і опонентів єдиного лідера, який перебуває при владі. Всі ці негативні наслідки проявлялися в Грузії і викликали сумніви та побоювання щодо долі порівняно слабкої і молодого грузинської демократії. Однак населення Грузії під час парламентських виборів 1995 р. продемонструвало прагнення побудови демократичного суспільства, відкинувши кандидатів від комуністів і інших тоталітарних партій. (Комуністична партія того року набрала 4,49% голосів виборців та не пройшла до парламенту). Водночас, поява перших ознак формування громадянського суспільства і вільних засобів масової інформації, існування різноманітних політичних партій, та певні економічні досягнення дозволяли висловлювати обережні сподівання щодо перспектив розвитку Грузії.

Останніми місяцями Грузія зіткнулася з проблемою масових народних протестів. Враховуючи відому проблему непотизму (кумівства) в нинішньому уряді Грузії, зростання домінування правлячої партії «Грузинська мрія» та занепокоєння серед громадян зниженням множинності в медіа-пейзажі країни, зазначені демонстрації викликають питання – що ми

наразі спостерігаємо – фатальне погіршення розвитку демократії у Грузії чи, навпаки, нову форму її розвитку?

Хоча ніхто не заперечує, що шлях Грузії до демократії є ще далеко не повним чи досконалим – колись країну вважали головним прикладом демократизації в пострадянському світі, особливо порівняно з багатьма її колишніми радянськими співвітчизниками. За Індексом сприйняття корупції Transparency International за 2017 р., Грузія посіла 46-е місце, опинившись вище таких країн, як Греція, Болгарія та Італія, і незначно програючи Іспанії та Португалії. Грузія також перевершує всі інші пострадянські країни (окрім країн Балтії) за індексом Freedom House 2018. Набравши близько 27 балів, Грузія знову ж таки перевищує показники, таких членів ЄС, як Угорщина, Хорватія, Болгарія та Греція за Індексом світової свободи преси за 2018 р. За показниками The Economist's Democracy Index Грузія не перевершила будь-яких членів ЄС, але займає місце поряд з Польщею, Угорщиною і Румунією та знову ж значно перевершує своїх колишніх сусідів по СРСР. Ці показники, переважно, результат розвитку останніх п'ятнадцяти років після «Революції троянд» в Грузії 2003 р., яка спрямувала країну до кардинального проєвропейського курсу.

Нещодавні масові протести, принаймні, здається, сигналізують про те, що деякі речі у Грузії не такі, як мали б бути з точки зору її громадян. Зокрема 12 травня 2019 р. відбулися протести після нападу поліції на популярний нічний клуб Bassiani у Тбілісі. Ці протести, в яких брала участь грузинська молодь, не просто стали наслідком нападу на їхнє улюблене місце спілкування. Цей наліт став символізувати більш значні проблеми, що торкаються Грузії у цілому.

Таким чином, подальша перспектива довгого та неоднозначного шляху Грузії до демократії наразі здається більш складною, ніж це видавалося за часів керівництва М. Саакашвілі, який і досі розшукується в Грузії за звинуваченням у зловживанні владою, хоча сам М. Саакашвілі звичайно ж заявляє, що подібні звинувачення щодо нього є несправедливими і мотивованими політично.

Більш того, на погляд дослідників, нинішній політичний клімат Грузії вже здається менш сприятливим для розвитку демократії ніж той, що існував кілька років тому. Загалом, його нинішні елементи створюють потенційно небезпечний коктейль для демократичних інституцій Грузії, оскільки посилення контролю над різними рівнями влади та громадського життя може надати «Грузинській мрії» можливість повільно, але впевнено узурпувати все більше влади. Якщо багатовекторність у засобах масової інформації та діяльності політичних партій Грузії поступово зменшується, а корупція залишається широко розповсюдженою, чи є на сьогодні можливість говорити про продовження існування демократії в Грузії?

Напевно так. Нещодавні масові акції протесту у Тбілісі, а останнім часом і в інших містах по всій країні, свідчать про те, що демократичний дух Грузії не менш сильний ніж раніше. Американський політолог та філософ

Шелдон Волін називав демократію «проектом, що стосується політичного потенціалу простих громадян». Точка зору Ш. Воліна полягала в тому, що демократія не просто втілюється в її інституціях у певній країні, але, що найважливіше, у політичній діяльності її народу.

Отже, хоча правляча партія «Грузинська мрія» звичайно ж може намагатися консолідувати свої інституції в Грузії, її громадяни демонструють, за словами Ш. Воліна – «свої можливості стати політичними одиницями шляхом самовідкриття загальних проблем та способів дій для їх реалізації».

Цілком можливо, що «Грузинська мрія» недооцінила рівень того, наскільки громадяни Грузії пройнялися духом демократії, і тепер відмовляються його відпускати.

Згаданими демонстраціями грузини показують саме той політичний потенціал, на який посилався Шелдон Волін. Ще більш обнадійливим є факт широкого залучення до протестів грузинської молоді. Це свідчить про те, що, не зважаючи на події останнього часу, демократичний дух Грузії продовжує існувати та діяти.

Оцінка процесу демократизації Грузії, на основі участі її громадян у процесі її втілення, передусім окреслює позитивні уявлення про наявність демократичної життєздатності країни.

Грузія в даний час показує, що певні дефекти (як-то деякі проблеми з вирішенням питань корупції, свободи преси тощо) можуть навіть послужити зміцненню її демократії завдяки широкій участі громадян у політичному житті.

Які ж моменти пов'язані з розвитком демократії в Грузії погіршуються чи навпаки покращуються?

Засновники грузинської громадської організації The Institute for Development of Freedom of Information (IDFI) (Інститут розвитку свободи інформації (IDFI) – Леван Авалішвілі та Джорджі Клідіашвілі нещодавно представили свій варіант дослідження рівня демократизації Грузії з 1990 по 2017 рр.

На їхню думку, оцінка демократії як форми правління завжди була суперечливою серед практиків та вчених-юристів. Єдиної системи присвоєння демократичного статусу країнам не існує. Однак існують різні методи, які використовуються для оцінки якості демократії та для складання рейтингу демократичних держав у всьому світі. Згадані науковці застосували метод V-Dem.

З дослідниками, керівниками проектів, регіональними менеджерами, координаторами країн, асистентами в галузі досліджень та понад 2500 експертами V-Dem є одним з найбільших проектів збору даних із соціальних наук, орієнтованих на дослідження. База даних V-Dem містить понад 19 мільйонів точок даних.

Аналіз даних показав, що у Грузії, порівняно з 2016 р., макропоказники якості демократії у 2017 р. незначно покращилися. При цьому можна

конкретно визначити, що заважає швидкому та сталому розвитку якості демократії в Грузії. В останні роки погіршилися наступні сфери: свобода вираження поглядів та доступ до альтернативних джерел інформації, рівність перед законом та свобода особистості, незалежність судів, доступ до правосуддя, свобода культурного самовираження та рівність соціальних класів, зменшення числа критичних ЗМІ, посилення цензури в Інтернеті тощо.

Однак, водночас, у 2017 р. всі показники у рамках теми виборів та громадянського суспільства були покращені. Урядова цензура на засоби масової інформації дещо зменшилася. Також певною мірою покращується участь громадянського суспільства у політичних процесах тощо.

Відповідно до звіту американської правозахисної організації Freedom House Грузія опинилася серед країн, які згідно правозахисникам, у 2018 р. підлягають особливому контролю з боку міжнародного співтовариства.

У той же час Грузія як і раніше знаходиться у категорії «частково вільних» країн. Цей статус країна зберігає з 1998 р. При цьому Грузія випереджає всі інші держави в регіоні за кількістю балів, що визначають рівень політичних прав і громадянських свобод.

Політичні права та громадянські свободи оцінюються Freedom House за семибальною шкалою, де 1 бал – найкращий показник, а 7 балів – найгірший.

Грузія у 2018 р. набрала по 3 бали в обох категоріях. Для порівняння – Вірменія, яка також є «частково вільною» – 5 (політичні права) і 4 (громадянські свободи), у той час як «невільні» – Туреччина – 5 і 6 відповідно, а Азербайджан і Росія набрали по 7 (політичні права) і 6 (громадянські свободи) балів.

Окуповані регіони Грузії – Південна Осетія і Абхазія, були віднесені до категорії «спірних територій». За результатами дослідження, Південна Осетія, також, як і в попередні роки, визнана «невільною» – з 7 балами в плані політичних прав, і з 6 балами, що визначають рівень громадянських свобод. Що стосується Абхазії, регіон продовжує бути «частково вільним», з 4 балами в рейтингу політичних прав і 5 балами – цивільних свобод.

За останнім індексом демократії, проведеним Відділом економічної розвідки – Economist Intelligence Unit (EIU) демократичні процеси в Грузії різко знизилася. Спираючись на показники, що вимірюють виборчі процеси та плюралізм, функціонування влади, політичну участь, демократичну політичну культуру та громадянські свободи, Грузія в період з 2017 по 2018 рр. опустилася з 78-го на 89-е місце з 167.

Як відомо, членство в НАТО та Європейському Союзі вже давно є головною зовнішньополітичною метою Грузії. Є кілька причин, чому цього не було досягнуто, і ці причини мало стосуються рівня демократії в Грузії. Однак добре відомо, що для тих держав, які прагнуть до згаданого членства, бути демократичною країною вкрай важливо.

На даний момент занепад грузинської демократії недостатньо критичний, щоб підірвати потенціал інтеграції з НАТО та ЄС. Однак, Грузія

повинна зробити все можливе, щоб принаймні зберегти своє демократичне обличчя.

Успіх грузинської демократії важливий і для Європейського Союзу, який постійно підтримує демократичний розвиток Грузії. Поширення демократії є однією з чітких цілей політики сусідства ЄС. Не випадково, серед країн Східного партнерства більш демократичні країни, випереджають у своєму ступені інтеграції до ЄС інших.

Таким чином, можна стверджувати, що чим більше країна намагається розвивати демократію в регіоні, тим більше вагомих наслідків це має для ЄС. І це одна з причин, чому Росія намагається перешкоджати демократичним процесам в країнах, які є спільними сусідами РФ та Європейського Союзу. Бо авторитарні уряди мають менший потенціал для дружніх відносин та можливої інтеграції з Євросоюзом. І це, разом з відсутністю легітимності цих режимів, робить їх більш сприйнятливими до впливу Росії.

Лише вирішивши свої територіальні та міжнаціональні питання, у Грузії є позитивне майбутнє, інакше такий стан розірваності держави може тривати нескінченно, заважаючи грузинам стати сучасною прогресивною цивілізованою демократичною державою.

Перехід до демократії не є простим, однорідним процесом і не завжди, особливо на першому етапі, призводить до стабільності і прогресу в економічній сфері, прикладом тому є Грузія на перших етапах незалежності.

В оцінках різних грузинських та міжнародних дослідницьких організацій не існує єдиної думки щодо нинішнього рівня демократичного розвитку Грузії.

Враховуючи прагнення Грузії стати членом НАТО та Європейського Союзу, питання побудови правової держави та демократичного суспільства є для неї вкрай важливим.

Оскільки Україна, як і Грузія, прагне здобути членство НАТО та Європейському Союзу, і має певні проблеми в процесі розбудови демократичного суспільства та правової держави, то детальне вивчення відповідного грузинського досвіду може стати надзвичайно корисним для нашої країни.

ВИСНОВКИ

За результатами виконання наукового дослідження обґрунтовано положення про те, що сучасна західна демократія є своєрідною точкою перетину модерних політичних, економічних і національних інтересів. Політичні інтереси тих, хто створював колегіальні законодавчі органи на противагу інститутам феодального абсолютизму та деспотизму, були нерозривно пов'язані з інтересами економічними, масовою зацікавленістю у створенні фундаментальних засад вільної конкуренції, що формувало політичні інтереси широких верств населення та стало необхідною передумовою зародження західної політичної демократії, яка виникла за наслідками великих європейських та американської буржуазних соціальних революцій.

Визначено діалектичний взаємозв'язок між суспільними інтересами та ідеалами в межах марксистської парадигми та розвиток цих положень теоретиками школи «соціології знання».

Доведено, що негативний вплив світової фінансово-економічної кризи та російської агресії на Україну спонукають до формування інститутів і механізмів, що забезпечують максимальне врахування та реалізацію політичних інтересів національно свідомих громадян за допомогою ефективної моделі президенталізму. З урахуванням світового досвіду проаналізовані системні моделі подібної форми політичного правління та послідовно демократичного суспільного ладу.

З'ясовано, що проекти й міфи деідеологізації виявилися навіяними самою ідеологією, яка віддавна протиставляла «неправдивій свідомості» свідомість «істину» й «наукову». Стає все більш очевидним, що в Росії відбувається своєрідна реакція значної частини суспільства на засилля ідеології в радянський період, особливо в час його занепаду. Виявлено ілюзії деідеологізації. Доведено, що без ідеології немислимі численні базові інститути суспільства і держави. Без ідеології, навіть у мирний час, розкладається армія, школа без неї теж немислима. Встановлено, що навіть при знятті всіх відверто ідеологічних висловлювань, прихована, латентна ідеологія виявить себе.

Досліджено світовий досвід національної консолідації та політичної модернізації, з'ясовано практику низки країн. Проаналізовано складові подолання нацистського минулого Німеччини та тоталітарного спадку соціалістичної доби, виділені чотири історичні періоди, виведені принципова різниця та спільні риси у підходах ФРН та НДР щодо опрацювання нацистського минулого й окреслена система заходів по формуванню політичної культури в об'єднаній Німеччині. Розкрито значення зміни поколінь, критичного й публічного опрацювання обтяжливого минулого та ролі утвердження нової політичної культури.

Проаналізовано складові подолання наслідків політики націонал-соціалізму у культурній сфері. Важливою складовою вивчення історії

нацизму є вивчення донині невідомих архівних документів, які проливають світло на темні сторінки історії Німеччини. Підкреслено, що відкриття доступу до закритих архівів аукціонного будинку «Ноймейстер» – наступника будинку «Адольф Вейнмюллер» – стало неабияким проривом у справі розкриття злочинів націонал-соціалістів і вагомим кроком у подоланні наслідків тоталітаризму у Німеччині.

Отже, є підстави зробити висновок, що політика «подолання минулого» сприяла досягненню громадського консенсусу в національній пам'яті сучасної ФРН щодо визнання злочинів нацистського періоду і винесення уроків з тоталітарного соціалістичного минулого та дозволила сформулювати знаменитий ідеал «ринкового соціального господарства», який на основі активізації економічних інтересів німецького народу забезпечив економічне диво, завдяки чому сьогодення Німеччини є економічним та політичним лідером ЄС.

Розкрито концепцію «чотирьох» Британських імперій і виявлено її часову симультанність розвитку у різних частинах світу, який втім виступав у різних формах її правління (колонії, домініони, підмандатні території), і у різному ставленні до них імперського Лондону. Зроблено висновок, що Велика Британія намагається посісти місце глобальної держави у світі, а британський суспільний ідеал у різних верств населення різний і дозволяє стверджувати, що імперський дух у Великій Британії живий у трансформованому вигляді глобальної держави з підтримкою Співдружності.

Свідченням цього залишається нескасування й непереименування вищої британської нагороди – Ордену Британської імперії, хоча де юре і де факто цієї імперії давно вже не існує.

З'ясовано, що повоєнний міжнародний статус Франції формувався через національну ідеологію голлізму, яка ґрунтувалася на ідеї системної модернізації країни та поширенні феномену етнічної ідентичності на всі суспільні процеси. Встановлено, що у контексті відновлення національної величі Франції особливе місце належить ядерній програмі, яка розглядалась не тільки як гарант національної незалежності держави, але й як фактор, що забезпечує державі свободу дій у політичному та військовому вимірах. Доведено важливість французького досвіду максимального використання політичних, ідеологічних, моральних та інших резервів для захисту власних національних інтересів.

Зроблено висновок про невідповідність глобальних геополітичних прагнень Франції її економічним можливостям. А прорахунки в економічній політиці призвели до накопичення серйозних проблем у соціальній сфері, що знайшло своє втілення у протестах «жовтих жилетів». Підсумовано, що поширення протестного руху, зростання насильства та неспроможність уряду дієво на це реагувати нанесли серйозного удару по репутації президента Е. Макрона та його лідерських амбіціях. Доведено, що ідеал Об'єднаної Європи коштом моделі національної держави суперечить політичним

інтересам народів Старого Світу, про що свідчить зростання євроскептичних партій навіть у Європейському Парламенті.

Показано, що, попри лідерські прагнення сучасної Франції та енергійне бажання саме Е. Макрона знову відігравати провідну роль на континенті, це завдання залишається недосяжним. Продемонстровано, що пропозиції французького лідера щодо реформування ЄС поки що не знаходять належного схвалення, що підштовхує Францію до автономних дій та активізації Середземноморського й Африканського напрямків її політики, які так само важко назвати успішними. Підтверджено, що не просто складаються відносини із США, досить суперечливо відбувається франко-російська співпраця, фактично спрямована проти України, що проявляється у наполегливому прагненні вирішити українсько-російський конфлікт шляхом примушення до поступок з боку нашої держави, замість посилення тиску на російського агресора. Зроблено висновок, що все це аж ніяк не зміцнить лідерство Франції на європейському континенті.

Доведено, що Китай на шляху безпрецедентної за темпами та масштабами модернізації демонструє поєднання традиційних світоглядних ідеалів з модерним прагматизмом матеріальних інтересів, яке було втрачено в комуністичний період. Встановлено, що елементом подібного конструктивного традиціоналізму був і залишається легістсько-конфуціанський тип етатизму. Тому зроблено висновок, що держава від самого початку взяла на себе патрунування розвитку приватного бізнесу, надаючи допомогу підприємцям в усіх ділянках ведення бізнесу – від планування до реалізації виробленої продукції як усередині держави, так і на зовнішніх ринках. Продемонстровано, як для цього при органах влади всіх рівнів було створено різноманітні аналітичні центри з вивчення можливостей китайського бізнесу на різних напрямках та сприяння реалізації таких планів колективної інтеграції у глобальний економічний простір.

Показано, що реформи Ден Сяопіна відбувалися поступово. Розвиток внутрішнього виробництва вдало поєднувався із залученням західних корпорацій і збереженням за ними повного контролю держави. Виявлено вирішальне значення «інноваційного копіювання» для подальшого прискореного економічного розвитку країни та її виходу на зовнішні ринки.

Зроблено висновок, що суспільний ідеал, до втілення якого мали призвести започатковані Ден Сяопіном реформи, був запроваджений одночасно з початком реформ і ґрунтувався на питомих поняттях національної культури; що держава від самого початку взяла на себе патрунування розвитку приватного бізнесу, надаючи допомогу підприємцям на всіх етапах ведення бізнесу як усередині держави, так і на зовнішніх ринках, все це зіграло вирішальну роль в успішності соціально-економічної трансформації Китаю.

Продемонстровано, як поступова актуалізація китайських національних «культурних кодів» і застосування їх для переформатування суспільної свідомості, її «транскрипції» з орієнтованих на революційні

стрибки марксистських догматів на доступну широкому загалу мову еволюційної стратегії конфуціанства, дозволили у повній мірі використовувати наявний консолідуючий потенціал. Підтверджено, що подібне трактування взаємодоповнення ідеалів та інтересів є вкрай актуальним і для України.

Визначено основні етапи розвитку турецької моделі суспільно-політичної модернізації 1923 – 2019 рр. Встановлено, що його головною базою став «кемалістський проект», який базувався на синтезі республіканізму, націоналізму і секулярної модернізації. З'ясовано, що основним джерелом суспільно-політичних перетворень став передовий європейський досвід. Доведено, що історичний досвід суспільно-політичної модернізації Туреччини для України полягає у наявності справжнього лідера; у необхідності для успішної модернізації країни програми всебічних довгострокових реформ на кшталт турецької («Туреччина – цілі 2023»). В умовах нинішніх викликів та загроз, що постали перед Українською державою, вкрай необхідно, спираючись на історичний досвід, наявний потенціал нашої держави, її геополітичний та геостратегічний ресурс, наполегливо працювати над створенням нових базових та зовнішньополітичних структур у Балто-Чорноморському просторі, в яких українсько-турецьке співробітництво виступатиме одним із наріжних стовпів.

Розкрито місце Латвії в системі європейської безпеки. Проаналізовано роль латвійських політичних еліт у формуванні історичної політики та виокремлено її періоди. Обґрунтовано висновок про посилення тенденції до просування латвійських «версій минулого» на загальноєвропейський рівень. Обґрунтовано думку, що зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме подальшому пожорсткішанню історичної політики, впроваджуваної владними групами Латвійської Республіки, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні. Подібний досвід заслуговує на увагу в процесі реалізації курсу нашої держави на подальшу євроінтеграцію.

Доведено, що латвійські еліти відіграють помітну роль у формуванні історичної політики, вибудовуючи взаємодію з елітами Східної Європи, експертними і політичними колами Західної Європи та США. Доведено також, що тлумачення історії є невід'ємним елементом державного будівництва, що визначає зміст ідеологічного забарвлення даного процесу. Зроблено висновок, що у Східній Європі після розпаду СРСР політичний вимір історії набув особливо яскравого характеру, а історична політика, втілювана елітами Латвії, презентує даний процес у концентрованому вигляді. Є підстави вважати, що по мірі продовження конфронтаційної історичної політики простір маневру для корегування поточного курсу латвійських еліт поступово скорочуватиметься.

Окреслено проблеми демократизації суспільства та розбудови правової держави в Грузії. Зроблено висновок, що аналіз ключових історичних подій у

житті Грузії є надзвичайно важливим для вдалої побудови оптимального алгоритму дій у схожих ситуаціях для Української держави. Продемонстровано, що в Грузії, яка подібно до України також зазнала російської воєнної агресії, все ще залишається величезною небезпека чергового загострення невирішених територіального та міжнаціонального конфліктів.

Доведено, що в сучасній Грузії існує певна деформація політичних інтересів, яка проявляється у схильності загалом до антидемократичної персоніфікації політичної влади, орієнтації на утопічні політичні ідеали, що сприяє приведенню до влади популістських і харизматичних лідерів. Зроблено висновок, що внаслідок цього ігноруються політичні інтереси переважної більшості громадян, а це спричиняє поляризацію суспільства і розколює політичні еліти на прихильників та опонентів єдиного лідера, який перебуває при владі.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що означена проблематика, спрямована на узгодження політичних інтересів на основі ідеалів національного державотворення все ще не знайшла належного розкриття у працях українських учених та втілення у діях українських політиків.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Проведений аналіз незаперечно свідчить про те, що сучасна західна демократія є своєрідною точкою перетину політичних, економічних і національних інтересів. У процесі розбудови Української держави слід враховувати, що взаємодія і взаємозалежність між політичними та економічними інтересами має забезпечувати невід’ємні або природні права і свободи людини та громадянина, оскільки у розвинених демократичних державах такий взаємозв’язок є основою як політичних ідеалів, так і національних інтересів.

2. Завдяки принциповій демонополізації влади шляхом запровадження її поділу на законодавчу та виконавчу, а також створення самостійної судової «гілки влади», здійснюється реалізація фундаментального основоположного принципу західної демократії – рівності всіх перед законом. Враховуючи цей незаперечний факт, доцільно віднайти українську формулу додаткового стримуючого, відносно будь-яких проявів політичного деспотизму, чинника у формі демократичного представництва, що забезпечує постійну ротацію політичних еліт (у наш час таким механізмом постійного моніторингу за діями влади і навіть впливу на неї в режимі свого роду постійно діючого референдуму є активне використання засобів «електронної демократії»).

3. Зроблений у результаті виконання наукового проекту концептуальний висновок про те, що демократія в політиці може реалізуватись лише завдяки формуванню політичної нації й тільки на основі цієї сучасної форми консолідації, необхідно враховувати в процесах модернізації та демократизації політичної системи Української держави.

4. Варто зважати на факт наявності системної кризи, в якій опинилось наше суспільство. Вона, передусім, обумовлена тим, що протягом всього періоду існування незалежної України, нашій державі так і не вдалось досягти синтезу політичних, національних та економічних інтересів, заснованих на ідеалах гарантованих прав і свобод людини та громадянина. Тому важливо забезпечити послідовну реалізацію політичних інтересів активної частини українського суспільства, що передбачає завершення, так і не закінченого під час попередніх народних виступів, процесу демонтажу антинародної влади та побудови повноцінної правової, послідовно соціальної держави. Історичний досвід суспільно-політичної модернізації інших країн доводить необхідність ретельного опрацювання довгострокової програми всебічних перетворень країни на кшталт турецької «Türkiye hazır-Hedef 2023» («Туреччина – цілі 2023»). Сучасна Україна й донині не має подібної програми всебічної модернізації.

5. Слід враховувати, що на тлі невпинного наростання загальносвітової та регіональної геополітичної і гео економічної криз, а також збільшення кількості випадків міждержавних воєнних протистоянь (передусім, між Росією та Україною), загострилась проблема виявлення ролі ідеології та співвідношення її різноманітних квазіідеологічних конструктів з соціальними міфами та утопіями. Зокрема, уже зараз варто зважати на визначення

найбільш гострих ліній суперечностей, які проявились в процесі осмислення проблеми: чи є ідеологія виключно негативним проявом духовного й інтелектуального життя, або ж вона може також виконувати певні позитивні функції.

6. Вбачається за доцільне врахувати факт актуального поєднання національної ідеї з певними ідеологічними брендами, який обумовлений тим, що ідеологія, як світоглядно політичний інтелектуальний продукт, є системою ідей чи уявлень, функція яких полягає у виправданні (легітимації) панування, забезпечення інтересів і прав громадян. Така ідеологія володіє примусовими засобами щодо визнання свого панівного становища й правом розпоряджатися ресурсами влади. Більше того, варто визнати, що вона існує не лише як система ідей, але й в якості системи інститутів: сюди входять як мінімум увесь доктринальний, програмний дискурс влади, інфраструктура ЗМІ й пропаганди, освітні й виховні інституції, інструментарій культурної політики тощо. Тобто, виробництво, обмін і розширене відтворення ідеології має обслуговуватися справжнім комплексом каналів і мереж, силових структур і органів контролю, бюджетами і кадрами, економікою і правом.

7. Якщо вести мову про забезпечення ефективного протистояння України розв'язаній російській інформаційній війні, яка є важливим елементом війни гібридної, то необхідно врахувати те, що саме в контексті поєднання політичних інтересів та ідеалів Росія так і не змогла сформувати ефективної ідеології. Не увінчався успіхом і пошук російськими релігійними філософами так званої «російської ідеї». Слід визнати, що, фактично, трактування цієї ідеї саме як ідеалу не виходить за межі контпродуктивних спроб поєднати імперський сталінізм, квазілібералізм та реакційно-православний візантизм.

8. Важливо зважати на те, що думки про доцільність поєднання лібертаріанства з лівою ідеєю, нещодавно проголошені деякими політичними силами в Україні, саме внаслідок певного відриву ідеалів і прагнень граничного індивідуалізму та зрівняльного патерналізму, є дещо віддаленими від справжніх інтересів більшості українських громадян. Варто враховувати, що такий підхід не у повній мірі здатний слугувати гідною мобілізуючою альтернативою російському інформаційному експансіонізму.

9. Необхідно визнати, що без ефективної ідеології немислимі численні базові інститути суспільства і держави. Без ідеології розкладається армія. Без ідеології немислима школа: у навчальних текстах і практиках вона неминуче відтворює сурогат ідеології, навіть якщо у самій державі цієї ідеології немає у проекті. Все це зумовлює потребу перегляду неоліберальної тези щодо безідеологічності послідовно демократичного суспільства, в тому числі й українського. Невипадково, при розробці української оборонної стратегії прихована, латентна ідеологія виявляє себе у самій фактурі тексту – у корпусі імен і подій, прикладів й ілюстрацій (екземпліфікація), у оповідях й інтерпретаціях (наративи).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко А.І., член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф., директор Інституту (вступ, 2.2., висновки, рекомендації);

Солошенко В.В., к.і.н., доцент, заступник директора з наукової роботи (2.2.);

Деменко О.Ф., к.політ.н., доцент, учений секретар Інституту (2.3.);

Кириченко О.В., к.і.н., старший науковий співробітник (2.6., рекомендації);

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с., провідний науковий співробітник (1.1.);

Шморгун О.О., к.філос.н., доцент, провідний науковий співробітник (1.2., вступ, висновки);

Ткаченко В.М., член-кореспондент НАПН України, д.і.н., проф., головний науковий співробітник (1.3.);

Зернецька О.В., д.політ.н., професор, завідувач відділу (2.1.);

Швед В.О., к.і.н., доцент, завідувач відділу (2.5.);

Метельова Т.О., к.філос.н., доцент, провідний науковий співробітник (2.4.);

Мхитарян Н.І., к.політ.н., с.н.с., старший науковий співробітник (2.5.);

Фощан Я.І., к.і.н., науковий співробітник (2.7.).

Васильців О.О., молодший науковий співробітник (1.1.);

Наукове видання

**«СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ» І «ПОЛІТИЧНИЙ ІНТЕРЕС»:
ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ І ПРАКТИКА КРАЇН СВІТУ**

НАУКОВО-АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 4,53.
Наклад 100 прим. Зам. 19-252.

Виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК за № 271 від 07.12.2000 р.